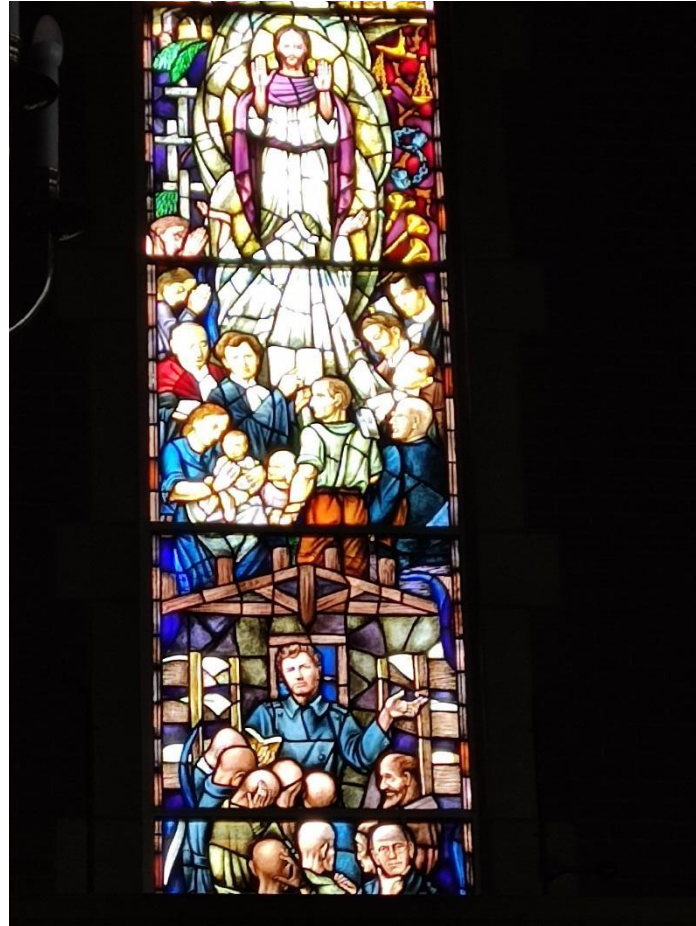

VERBI DIVINI MINISTER

Een serie In Memoria van in Tweede Wereldoorlog omgekomen
Nederlandse predikanten, 1945-1949

Caspar de Gelder

1700812

Kerkgeschiedenis

Protestantse Theologische Universiteit

Begeleider: dr. G.J. van Klinken

Beoordelaar: Prof. dr. M.C.A. Korpel

31-05-2025

Protestantse Theologische **Universiteit**

Woord vooraf

Geachte lezer,

Er ligt voor u een thesis.

Regelmatig heb ik verlangd naar het ogenblik dat ik het aan u kon voorleggen als einde van een reis. Toch heb ik aan het vervaardigen van dit werk veel vreugde beleefd. Van het afbakenen van het onderwerp tot het doorspitten van de biografieën in de indrukwekkende V.D.M.-serie; het heeft me geraakt en geïnspireerd. Aan de andere kant was het boeiend om een herdenking in Birdaard mee te maken waarbij een van de beschreven predikanten in de V.D.M.-serie herdacht werd.

Natuurlijk is deze scriptie niet mogelijk geweest zonder de begeleiding van dr. Gert van Klinken. Keer op keer was hij bereikbaar en heeft hij me uitgedaagd om zelfstandig en kritisch naar mijn eigen werk te kijken. Langzaamaan is zo het werk ontstaan wat nu voor u ligt. Ik heb daarnaast de goede gesprekken en de gastvrijheid in Zwolle zeer gewaardeerd.

Nu is de reis voorlopig ten einde. Kerkgeschiedenis blijft een prachtig vak en ik hoop dat u iets van die vreugde terug zult lezen in deze scriptie.

Na dit alles prijs ik God, die begin en einde is, de bron van alle wijsheid, door wie en tot wie alle dingen zijn.

De foto op de titelpagina is door de auteur van deze thesis op 25 april 2025 genomen in de Duinzichtkerk te 's Gravenhage.

Inhoudsopgave

Woord vooraf	2
Hoofdstuk 1 Inleiding.....	4
1.1 De Verbi Divini Minister-serie	4
1.2 Probleemstelling.....	6
1.3 Doelstelling.....	7
1.4 Stand van het onderzoek	7
1.5 Methodologie	8
1.6 Positionaliteit.....	10
Hoofdstuk 2 Gedenken van dienaren des Woords.....	11
2.1 Inleiding.....	11
2.2 De herdachte predikanten	11
2.3 Conclusie	32
Hoofdstuk 3 Theologische analyse	34
3.1 Inleiding.....	34
3.2 Martelaarschap.....	34
3.3 Voorzienigheid	35
3.4 Analyse per denominatie	35
3.5 Conclusie	36
Hoofdstuk 4 Twee kerkelijke gedenkboeken	37
4.1 <i>Het verzet der Hervormde Kerk</i>	37
4.2 <i>Opdat wij niet vergeten</i>	40
4.3 Conclusie	44
Hoofdstuk 5 Conclusie	46
5.1 Onderzoeksresultaten	46
5.2 Conclusies.....	47
5.3 Evaluatie.....	48
5.4 Verder onderzoek en aanbevelingen.....	49
Literatuur	51
Bijlagen.....	55

Hoofdstuk 1 Inleiding

1.1 De Verbi Divini Minister-serie

1.1.1 Opzet

Het onderwerp van deze masterthesis is een serie *In Memoria* waarin predikanten herdacht worden die als gevolg van oorlogsgeweld in de Tweede Wereldoorlog zijn omgekomen. Zij zijn afkomstig uit de volle breedte van het Nederlandse protestantisme. Deze serie werd gepubliceerd door de Amsterdamse uitgeverij Kirchner tussen 1945 en 1949 met V.D.M. als titel. Waarom de serie de titel ‘V.D.M.’ kreeg is niet helder. De *Zeeuwsche Kerkbode* geeft in een artikel de ondertitel ‘Bloedgetuigen’, maar deze aanduiding ontbreekt (in zoverre mij bekend) in verdere literatuur.¹

De uitgever licht de titel merkwaardig genoeg nergens toe. Zelfs een vertaling van het Latijn ontbreekt, waardoor onduidelijk blijft of het een enkelvoud (*Verbi Divini Minister*) of een meervoud (*Verbi Divini Ministri*) betreft. Blijkbaar wordt de afkorting V.D.M. door uitgeverij Kirchner beschouwd als een in protestantse kring bekende standaardterm, die geen toelichting behoeft. In de *Zeeuwsche Kerkbode* wordt de titel echter met een meervoud vertaald.² Aan het protestantse publiek was het enkelvoud echter beter bekend. Grafzerken van predikanten vermelden dat enkelvoud met een zekere regelmaat: *Verbi Divini Minister*. In het Nederlands betekent dit dienaar van het Goddelijke Woord. Omdat de uitgever blijkbaar uitgaat van een algemeen bekende standaarduitdrukking heb ik er voor gekozen de afgekorte Latijnse titel van de serie met dit enkelvoud weer te geven.

De titel lijkt te impliceren dat het herdenken van deze gevallen predikanten nauw verband hield met hun Woordbediening. De lezer zou dan ook kunnen verwachten dat deze *In Memoria* veel aandacht geven aan prediking van de herdachte predikanten. Zoals ik in deze thesis zal analyseren is dit echter slechts in beperkte mate het geval. Woordbediening werd ruimer opgevat dan alleen verkondiging op de kansel. Menig auteur besteedt juist aan de weergave van de prediking betrekkelijk weinig aandacht. Op een verklaring van dit fenomeen kom ik later in deze thesis terug. Ook in een ander opzicht hebben de schrijvers van de *In Memoria* hun opdracht ruim geïnterpreteerd. Zij plaatsen de overledenen niet alleen binnen de kerk, maar ook binnen de Nederlandse maatschappij en de nationale herdenking van de gevallen. Dat is allereerst een historisch opgave: niet vergeten. Predikanten vormen daarbij een speciale categorie.

De V.D.M.-serie beoogt echter meer dan louter herdenken. Het expliciet genoemde doel – of dit in de praktijk van de reeks ook daadwerkelijk wordt gerealiseerd, blijft hier een open vraag – is niet alleen het in herinnering roepen van de overleden predikanten, maar tevens het benadrukken van hun taak in de Woordbediening, zoals ook tot uitdrukking komt in de titel. Daarmee overstijgt de serie een zuiver (kerk-)historisch en documentair karakter, en krijgt zij tevens een inhoudelijk-theologische dimensie. Hoe werd de levensloop van de gevallen predikanten beschreven? En hoe werd de Woordbediening van deze predikanten na 1945 door hun biografen verwerkt? Lukte dat eigenlijk wel, zo meteen na de bezettingsjaren?

De V.D.M.-serie probeert naar mijn mening een algemene maatschappelijke doelstelling (herinnering) te verbinden met een meer inhoudelijke en kerkelijke doelstelling. Dat streven acht

¹ N.J.H.M., “Neem en lees”, *Zeeuwsche Kerkbode*, 29 maart 1946.

² Idem.

ik ook voor de theologie in het heden relevant. Ik ga nu eerst in op de achtergronden van de V.D.M.-serie die het onderwerp vormt van deze thesis. Na deze inleiding ga ik nader in op mijn probleemstelling en onderzoeksvraag.

1.1.2 Achtergrond

In 1891 richtte Willem Kirchner (1867-1921) een uitgeverij op in Amsterdam. Daarnaast was hij als ouderling actief in de Amsterdamse gereformeerde kerk, en nam hij deel in tal van commissies met betrekking tot het evangelisatiewerk in de stad. Ook gaf hij het blad *De Messiasbode* uit om de Jodenazing te bevorderen.³

Daarnaast gaf deze uitgeverij werken uit van toonaangevende gereformeerde theologen als Kuiper en Bavinck. De uitgeverij is misschien het meest bekend geworden met het gezinsblad *De Spiegel*. Hoewel Kirchner zelf van gereformeerde huize was, had dit blad ook de hervormde lezer op het oog. Daartoe plaatste hij diverse artikelen en bijdragen van hervormde schrijvers, predikanten en andere bekende hervormden in zijn blad. Willem Kirchner bediende dus een breed protestants publiek. In 1921 overleed hij op 54-jarige leeftijd en ging de leiding van de uitgeverij over op de jongere generatie.⁴ Thans is de uitgeverij opgeheven en bestaat alleen de boekwinkel nog aan de Leliegracht 36 te Amsterdam.

Uitgeverij Kirchner wilde met de V.D.M.-serie predikanten herdenken die slachtoffer zijn geworden van de ‘Furor Teutonicus, van de Duitse razernij.’⁵ Het doel was om een “blijvend geestelijk monument ter nagedachtenis aan de gezanten van Christus, die hun trouw aan het Evangelie en hun strijd tegen de tyrannie betaalden met het offer van hun leven” aan de kerk te schenken, zo schrijft de *Zeeuwsche Kerkbode* in 1946.⁶ De schrijver van het krantenartikel kan na het lezen van de tot dan toe verschenen delen niets anders dan concluderen: “De Kerk van Christus heeft weer haar bloedgetuigen.”⁷

De uitgever streefde naar een zo groot mogelijke volledigheid over de volle breedte van het Nederlandse protestantisme. In de serie zijn veertien gereformeerde predikanten opgenomen, elf hervormde (vanuit verschillende richtingen binnen de Nederlandse Hervormde Kerk), twee doopsgezinde, een Messiasbelijdende Jood en een Lutherse predikant.

De serie kende vanaf de aanvang een interkerkelijke benadering met enerzijds als doel te *herinneren* en anderzijds een *geestelijke* duiding aan te brengen. Dat laatste bleek het moeilijkste onder woorden te brengen, merkt menig auteur op. De auteurs van de In Memoria waren naaste collega’s of familieleden van de omgekomen predikanten, onder wie ook meerdere vrouwen. Zij werden geacht het meest congeniaal te zijn met het gedachtegoed van de herdachte predikanten.

De uiteindelijke serie omvat negenentwintig minibiografieën van predikanten die omkwamen in concentratiekampen, gevangenissen, of – in enkele gevallen – door toevallige omstandigheden, zoals bombardementen. Daarnaast geef ik aandacht aan de apart verschenen biografie van Johannes Kapteyn, geschreven door Rudolf van Reest (het pseudoniem van K.C. van Spronsen). Aanvankelijk zou deze biografie geschreven worden door vrijgemaakte gereformeerde ds. D. van Dijk en een plaats krijgen in de V.D.M.-serie, maar door omstandigheden is dit niet

³ Dane, Jacques, ‘Opdat wij de hand Gods in alles mogen merken’, in: G. Harinck en D. Th. Kuiper, (red.) *Anderhalve eeuw protestantse periodieke pers* (Zoetermeer: Meinema, 1999), pp. 81-82.

⁴ Dane, Jacques, ‘Opdat wij de hand Gods in alles mogen merken’, p. 83.

⁵ N.J.H.M., “Neem en lees”, *Zeeuwsche Kerkbode*, 29 maart 1946.

⁶ Idem.

⁷ Idem.

gelukt. Dat Kapteyn in de serie thuishoort was van meet af aan evident; hij is vanwege zijn prediking opgepakt en omgekomen in Dachau.

De V.D.M.-serie is interessant omdat hierin de predikanten herdacht worden zonder dat er op dat moment al algemeen geaccepteerde voorbeelden bestonden voor deze doelgroep, zoals iets later aangereikt in de gedenkboeken van de Nederlandse Hervormde Kerk, Rooms-Katholieke Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland. Met name de Nederlandse Hervormde Kerk en de Rooms-Katholieke kerk leverden gedenkboeken af met titels waarin een duiding van het gebeurde meekwam, als *Het verzet der Hervormde Kerk*⁸ respectievelijk *Het Verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen nationaal-socialisme en Duitse tirannie*.⁹ Daarmee werd de aard van het gedenken collectief bepaald. De Gereformeerde Kerken in Nederland, waarvan relatief meer predikanten participeerden in het verzet, staken voorzichtiger in met *Opdat wij niet vergeten*.¹⁰

1.2 Probleemstelling

Recente publicaties (zie 1.4 ‘Stand van het onderzoek’) concentreren zich voornamelijk op het leven en werk van de omgekomen predikanten. Het aspect van de Woordbediening komt minder expliciet naar voren. Recent titels op dit terrein, zoals *Predikanten in de frontlinie* en *Er lag een vreemde dreiging over alles*, geven sterk de indruk dat de herinnering aan de daden van een gevallen predikant relevanter is dan de inhoud van zijn prediking. Daarnaast lijkt het erop dat de inhoud van de herinnering net na oorlog van mindere betekenis is. Het is tekenend voor de afstand die inmiddels in 2025 is ontstaan tussen theologisch denken toen en nu.

Zoals ik in de thesis zal proberen aan te tonen is het leggen van een verband met de Woordverkondiging ook al in 1945 en 1949 een zware opgave geweest, zelfs al werd dit verband in de titel van de serie verondersteld. Het blijkt een zaak waar menig auteur mee worstelt. In de thesis wil ik proberen die moeilijkheid te analyseren. Is er een gedeeld theologisch kader van waaruit deze V.D.M.-serie geschreven is (vanuit trefwoorden als ‘protestantisme’ of ‘christelijk verzet’), of ontbrak zo’n kader juist? Wat was het beoogde lezerspubliek van deze minibiografieën? Zijn zij geschreven met het oog op protestantse medegelovigen, of hadden zij de hele samenleving op het oog? Of richten deze door naaste collega’s en familieleden geschreven teksten zich wellicht op een veel beperktere groep van intimi van de overledenen?

Om een antwoord te geven op deze vragen lees ik de serie allereerst vanuit een historisch oogpunt; hoe worden de gevallen predikanten beschreven? Daarna ga ik in op een mogelijk verband met de begrippen martelaarschap en voorzienigheid, zonder echter bij voorbaat aan te nemen dat die sturend zijn voor de reeks als geheel. Mijn hoofdvraag voor deze masterthesis luidt derhalve als volgt:

In welke mate en op welke manier wordt herdenken in de V.D.M.-serie aangevuld met reflectie op de Woordbediening van de herdachte predikanten?

⁸ Touw, H.C., *Het verzet der Nederlands Hervormde Kerk* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1946).

⁹ Stokman, S., *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen Nationaal-Socialisme en Duitse tirannie. Herderlijke brieven, instructies en andere documenten* (Utrecht: Het Spectrum, 1945).

¹⁰ Delleman, Th., *Opdat wij niet vergeten 1940-1945. De bijdrage van de Gereformeerde kerken van haar voorgangers en leden in het verzet tegen het Nationaal Socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen: Kok, 1949).

Deze hoofdvraag valt uiteen in een drietal deelvragen:

1. Hoe verhoudt ‘herinnering’ zich tot de aanduiding in de titel van de V.D.M.-serie van de omgekomen predikanten als ‘dienaren des Woords’?
2. Welke theologische thema’s komen aan de orde in verband met de Woordbediening?
3. Hoe verhouden de individuele bijdragen in de V.D.M.-serie zich ten opzichte van de meer collectief geijkte (gestandaardiseerde) versies van herinneren en getuigen in de kerkelijke gedenkboeken van Touw en Delleman?

Hoofdstuk 1 behandelt probleemstelling, status quaestionis, het theoretisch kader en mijn eigen positionality. In hoofdstuk 2 wordt een voorlopige beschrijving van de inhoud van de V.D.M.-serie gegeven. In hoofdstuk 3 volgt de inhoudelijke analyse. Hierbij probeer ik de verwoording per deel te onderscheiden van het collectief waartoe overledene en biograaf behoorden. Is er bijvoorbeeld wel één gedeelde lijn te ontdekken bij auteurs uit de Gereformeerde Kerken in Nederland? En zo niet, hoe kan dat dan worden verklaard? In hoofdstuk 4 maak ik een vergelijking met de gedenkboeken van H.C. Touw en Th. Delleman, waar het accent niet op de individuele herinnering ligt maar op het collectieve kerkelijke herdenken. Welke overeenkomsten en verschillen zijn er waar te nemen? In hoeverre vormen deze gedenkboeken een eerste receptiegeschiedenis van de V.D.M.-serie? Hoofdstuk 5 bindt alle lijnen aan elkaar en komt tot een korte samenvatting, conclusie, evaluatie en aanzetten tot verder onderzoek.

1.3 Doelstelling

Door de serie V.D.M. integraal te bestuderen ontstaat een volledig overzicht van de manier waarop omgekomen predikanten meteen na de oorlog door naasten werden herdacht. Daarnaast doet zich de *mogelijkheid* voor van een tevens in deze In Memoria aanwezige theologische duiding, aan de hand van de Woordverkondiging voor zover die werd weergegeven door de auteurs. Een integrale analyse met de nu door mij gekozen invalshoek vormt daarmee een behulpzame basis voor een toekomstige studie naar deze unieke verzameling biografieën.

Kerkhistorisch hoop ik aan de hand van dit primair bronnenmateriaal bij te dragen aan versterkt feitelijk inzicht in de posities in het Nederlandse protestantisme meteen na de Tweede Wereldoorlog. Theologisch ben ik geïnteresseerd in de vraag of het al dan niet mogelijk is om deze In Memoria tevens te lezen in het licht van de Woordverkondiging van de herdachte predikanten. Is het mogelijk om de V.D.M.-serie niet alleen te beschouwen als een historische, maar ook existentiële bron?

1.4 Stand van het onderzoek

In kerkhistorische handboeken ligt het accent doorgaans op herinnering.¹¹ Harinck en Van Klinken constateren in *Van kansel naar barak* een leemte in de historiografie als het gaat om de publieke stem van predikanten in de Tweede Wereldoorlog middels hun ambtsbediening.¹² Dit aspect vraagt om bijzondere aandacht van de zijde van de kerkgeschiedenis.¹³ Het hoofdstuk ‘Gedenken zonder voorbeeld’ gaat Van Klinken in op de V.D.M.-serie en onderzoekt een aantal theologische

¹¹ Vgl. E. Meijering, *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Balans, 2007).

¹² Harinck en Van Klinken, *Van kansel naar barak*, p. 10.

¹³ Harinck en Van Klinken, *Van kansel naar barak*, p. 10.

verschillen in herdenken.¹⁴ Daarbij stuit hij op theologische concepten die telkens terug lijken te komen, namelijk ‘voorzienigheid’ en ‘verkiezing’.¹⁵

In 2022 verscheen onder redactie van Harinck het boek *‘Er lag een vreemde dreiging over alles’*, waarin gevallen predikanten van de Theologische Universiteit Kampen in de Tweede Wereldoorlog worden herdacht. De levensbeschrijvingen hanteren een dubbele doelstelling, “voor herinnering en tot maning.”¹⁶ Jan Ridderbos schreef eerder over de Gereformeerde Kerken in oorlogstijd.¹⁷ Het biografische aspect is daarbij dominant.¹⁸ Theologie in de vorm van Woordbediening komt slechts in beperkte mate aan de orde als getuigende factor *an sich*.¹⁹

In *God in de oorlog* veronderstelt Jan Bank dat martelaarschap een fundamentele rol speelde bij het herdenken van predikanten: “Christelijke kerken kennen martyrologie: *bloedgetuigen* van een vervolging van [...] geestelijke ambtsdragers.”²⁰ (cursief, CdG). Bank gaat in zijn boek overigens niet specifiek in op Nederlandse gevallen.²¹ Ook Bank blijkt uiteindelijk primair geïnteresseerd in een feitelijke reconstructie van personen, feiten en gebeurtenissen.²²

1.5 Methodologie

1.5.1 Methode per hoofdstuk:

In hoofdstuk 2 onderzoek ik de achtergrond van de V.D.M.-serie, met bijzondere aandacht voor zowel de geportretteerde predikanten als de auteurs van de biografieën. Daarnaast geef ik een overzicht van de manier waarop die twee categorieën met elkaar in relatie staan (echtgenoot, broer, collega etc.). Ook vermeld ik van elke auteur en omgekomen predikant de denominatie. Voor de categorisering van de In Memoria is verder belangrijk om na te gaan of de predikant in rechtstreeks verband met diens prediking of met vormen van verzet werd omgebracht of niet (zoals bij sterfgevallen n.a.v. bombardement).

In hoofdstuk 3 analyseer ik de opbrengsten tot dusver en geef ik een discoursanalyse vanuit de ‘opbrengst’ van hoofdstuk 2. Daarbij toets ik mijn vermoeden van de aanwezigheid van herinnering in termen van ‘martelaarschap’ aan de hand van de definitie in 1.5.2.2. Dit resulteert in een matrix, waarmee ik in deelvraag 3 verder werk. Daarin geef ik een vergelijkende analyse van de V.D.M.-serie in relatie tot de twee genoemde gedenkboeken. Samen met deelvraag 2 vormt deelvraag 3 het hoofddeel van deze scriptie. Hierna vindt de eindanalyse plaats.

¹⁴ G.J. van Klinken, ‘Gedenken zonder voorbeeld: de V.D.M.-reeks’, in: Harinck en Van Klinken, *Van kansel naar barak*, p. 168.

¹⁵ Van Klinken, ‘Gedenken zonder voorbeeld’, pp. 169-171.

¹⁶ Harinck, *‘Er lag een vreemde dreiging over alles’*, p. 41.

¹⁷ Jan, Ridderbos, *Strijd op twee fronten. Schilder en de gereformeerde ‘elite’ in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein* (Kampen: Kok, 1994).

¹⁸ Ridderbos, *Strijd op twee fronten*, XX.

¹⁹ Ridderbos, *Strijd op twee fronten*, XX.

²⁰ Jan Bank, *God in de oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945* (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2015), p. 8.

²¹ Jan Bank, *God in de oorlog*, pp. 8-9.

²² Jan Bank, *God in de oorlog*, pp. 352-357, 403-405.

1.5.2 Theologische begrippen

1.5.2.1 Getuigen

De titel van de serie Verbi Divini Minister benadrukt het bedienen van het Woord, zelfs over de dood heen. Wat wordt daarmee bedoeld? Het proefschrift van C.C. den Hertog over de hervormde Jan Koopmans²³ geeft de volgende definitie van Woordbediening: “een openlijk getuigenis van de kerk tot overheid en volk, ontleend aan Gods beloften en geboden, omtrent de vragen die zij in de samenleving waarneemt.”²⁴ Den Hertog signaleert dat deze hervormde definitie verschilt met die van de Gereformeerde Kerken in Nederland (zowel synodaal als vrijgemaakt), die een striktere scheiding tussen kerk en staat hanteren. De christelijke politiek speelt daar een meer nadrukkelijke rol. Ook ziet Den Hertog verschillen met een ‘doperse’ visie. Levensheiligung van de gelovige, die waarlijk ernst maakt met het Evangelie, is in die opvatting belangrijker dan kerkgenootschap.²⁵

1.5.2.2 Martelaarschap

Hierboven is verwezen naar de opvatting van Bank over martelaarschap: “Christelijke kerken kennen een martyrologie: bloedgetuigen van een vervolging van [...] geestelijke ambtsdragers”.²⁶ Daarnaast voedt het artikel uit de *Zeeuwsche Kerkbode* het vermoeden dat martelaarschap een relevant thema is in de V.D.M.-serie. Of dit ook echt zo belangrijk is in de serie V.D.M. zal ik onderzoeken in hoofdstuk 3.

Het begrip ‘martelaar’ stamt uit de eerste eeuwen van het christendom en komt van de Griekse wortel *μαρτυρ*, wat ‘getuige’ betekent. Een basale definitie geeft de *Encyclopedia of Early Christianity*. Martelaarschap kent volgens dit handboek een aantal componenten. In de eerste plaats is de martelaar een volgeling van Christus. Bovendien is een martelaar iemand die vanwege het vasthouden aan de belijdenis ter dood is veroordeeld: “Death seals faith in Christ as witness”²⁷ (cursief, CdG).

Over gevallen religieuzen in de Tweede Wereldoorlog verscheen in 2008 het gedenkboek *Getuigen voor Christus*.²⁸ Het is martelaarschap is een “belijdenis van Christus’ naam tot in de dood”, het bloed van de martelaren verkondigt de grote daden Gods.²⁹ Volgens *Getuigen voor Christus* doet een martelaar met name ook een appel op de levenden. Een martelaar spoort aan om trouw te zijn aan God, geloof en kerk. Het is een roeping en overgave aan Gods wil en een aanvaarding van de dood als uiterste consequentie van de trouw aan God, het geloof en de kerk.³⁰ Dit resulteert in drie criteria waaraan een gevallen geestelijke moet voldoen om als martelaar herdacht te worden:

²³ Jan Koopmans was onbedoeld slachtoffer van een afgeketste kogel bij een fusillade in Amsterdam in 1944; dat Koopmans niet in de reeks werd opgenomen ligt aan de, naar hedendaags gevoel willekeurige, criteria van Kirchner in 1945.

²⁴ C.C. den Hertog, C.C., *Het spreken van de kerk in de theologie van dr. J. Koopmans*. (Amsterdam: Vrije Universiteit, 2018), p. 25.

²⁵ Den Hertog, *Het spreken van de kerk*, p. 30.

²⁶ Jan Bank, *God in de oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945* (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2015), p. 8.

²⁷ *Encyclopedia of Early Christianity* (Michigan: Eerdmans and Brill, 2003), s.v. ‘Martyrs’.

²⁸ P. Hamans en G. Mesters (red.), *Getuigen voor Christus. Rooms-katholieke uit Nederland in de twintigste eeuw* (’s Hertogenbosch: Nationale Raad voor Liturgie, 2008).

²⁹ Hamans, P., *Getuigen voor Christus*, pp. 14-15.

³⁰ Hamans, P., *Getuigen voor Christus*, p. 15.

1. Er moet sprake zijn van een gewelddadige dood.
2. Er moet sprake zijn van haat tegen geloof of kerk bij de vervolgers.
3. Bij degene die belaagd wordt, moet er sprake zijn van overgave aan Gods wil ondanks het levensgevaar waarin hij verkeert.³¹

Het is mogelijk om deze criteria tot de leken te verruimen; een ieder die zich vanuit geloofsovertuigingen verzet heeft tegen het nazisme en als gevolg daarvan is omgekomen in bijvoorbeeld concentratiekampen komt als martelaar in aanmerking. In hen is namelijk de hele kerk betrokken. Martelaarschap is in de rooms-katholieke benadering een sterven *namens* de kerk, en in overeenstemming met het *belijden* van de kerk. Daarmee kent deze Rooms-Katholieke definitie ook een oecumenische component.

1.6 Positionaliteit

Als onderzoeker weet ik me verbonden met de gereformeerde traditie. Vooruitziend naar een loopbaan als predikant, voel ik me betrokken bij de vraag of, en zo ja hoe, deze traditie doorklinkt in de In Memoria van de V.D.M.-serie.

³¹ Hamans, P., *Getuigen voor Christus*, pp. 15-16.

Hoofdstuk 2 Gedenken van dienaren des Woords

2.1 Inleiding

Dit hoofdstuk geeft een beschrijving van hoe de gevallen predikanten in de V.D.M.-serie worden herdacht. Allereerst betreft dat de presentatie van feitelijke data. Aan ieder deel worden daarom de volgende vragen gesteld:

1. Wat is de kerkelijke achtergrond van de betrokkenen?
2. Wat is de relatie tussen auteur en omgekomen predikant?
3. Wat is de doodsoorzaak van de omgekomen predikant?
4. Op welke plek is de predikant omgekomen?
5. Hoe wordt de rol van de omgekomen predikant in het verzet beschreven?

Nadat de delen beschreven zijn volgt een korte reflectie op de beschrijvingen. Hiermee vormt dit hoofdstuk de opmaat voor de analyse in de hoofdstukken 3 en 4.

2.2 De herdachte predikanten

Take Ferwerda

Het eerste deel in de serie, over ds. T. Ferwerda (1876-1944), is geschreven door diens collega dr. Bas Wielenga (1873-1949). Ds. Ferwerda was gereformeerd predikant in Amsterdam en ook een persoonlijk vriend van Wielenga.³² Beiden waren gereformeerd predikant, theoloog en auteur over diverse kerkelijke onderwerpen. Ferwerda is tijdens een vergeldingsactie doodgeschoten, na de vondst van wapens in de kelder onder de Keizersgrachtkerk. Koster Van der Baan werd samen met hem gefusilleerd.³³ Volgens Wielenga was Ferwerda niet betrokken bij het verzet, in tegenstelling tot wat de gedenksteen op de Keizersgrachtkerk zou kunnen doen vermoeden. Wielenga vermoedt dat dat te maken zou kunnen hebben met zachtmoedige karakter van Ferwerda, waardoor hij zich “soms te vriendelijk toegankelijk, waar hij hard had moeten zijn” toonde.³⁴ Hij maakte zichzelf niet tot martelaar, hij werd door de almachtige God tot martelaar gemaakt.

‘Naar de mens gesproken’ was zijn dood puur toeval: de Duitsers had de adressenlijst van de negen gereformeerde predikanten van Amsterdam bij zich in de overvalwagen, met de bedoeling de eerste die ze thuis troffen te executeren. Twee anderen waren afwezig toen werd aangebeld, Ferwerda was de eerste die de deur opendeed. Dit door de betrokkene zelf niet gezochte martelaarschap interpreteert Wielenga als een uitvloeisel van zijn ambt en als een uitverkiezing Gods, op dezelfde lijn met Saul, Johannes de Doper en Stephanus.

De Tweede Wereldoorlog speelt in deze biografie nauwelijks een rol, afgezien van kerkelijke, ambtelijke bezigheden in die tijd.³⁵ Wielenga is zoals gezegd geïnteresseerd in de ambtelijke bediening van Ferwerda en de kerk, minder in de oorlog daar omheen. De vragen die Wielenga stelt hebben doorgaans betrekking op het kerkelijke leven. In geen enkel opzicht wordt geprobeerd hem als een verzetsheld voor te stellen. Waar hij “vocht als een jonge leeuw” was dat tegen de door de Kamper hoogleraar K. Schilder geleide Vrijmaking.³⁶ Wielenga lijkt zich bewust

³² Wielenga, B., *O sieraad Israëls*, p. 3.

³³ Wielenga, B., *O sieraad Israëls*, p. 9.

³⁴ Wielenga, B., *O sieraad Israëls*, p. 28.

³⁵ Wielenga, B., *O sieraad Israëls*, p. 7.

³⁶ Wielenga, B., *O sieraad Israëls*, p. 28.

te concentreren op “het ambt, de kerk, de Messias.”³⁷ Vragen van de samenleving staan op het tweede plan.

In zijn duiding van de dood van Ferwerda kunnen twee gedachtelijnen worden aangewezen. Enerzijds worstelt Wielenga expliciet met de vraag met het godsbestuur, zelfs als wordt dat door hem aanvaardt. Vanuit menselijk perspectief is zijn dood te verschrikkelijk om te bevatten: “ik weet er geen woorden, geen gelijkenis voor.”³⁸ Anderzijds houdt hij zich vast aan het doopformulier: “het kwade weren of ten beste keeren.”³⁹ Daarin durft Wielenga heel ver te gaan: “Denk Ferwerda’s verhouding tot de kerk weg en hij zou nog leven.”⁴⁰ De ambtelijke verkiezing van Ferwerda door zijn Heer verklaart tevens het raadsel van zijn dood. Ferwerda is volgens zijn vriend als een held, als een martelaar van de kerk gestorven – dat echter niet door eigen keus, maar enkel door Gods almachtige beschikking. Dat is een opvallende maar wel consistente constatering, aangezien Ferwerda geen actieve rol in het verzet had en ook niets wist van de wapens onder de Keizersgrachtkerk. Het is niet de mens maar God die door dit sterven spreekt. Wielenga wekt de indruk dat deze visie overeen komt met de Woordbediening van Ferwerda tijdens diens leven. Echt te controleren valt dat niet. Woorden van Ferwerda zelf spelen in dit In Memoriam een relatief ondergeschikte rol.

Kees Sietsma

Het tweede deel is een levensschets van dr. Kees Sietsma (1896-1942) geschreven door ds. C.J. Sikkels (1895-1967). Sikkels was gereformeerd predikant en evenals Wielenga collega van de overledene.⁴¹ Ook zij stonden in Amsterdam, de plaats waar uitgever Kirchner gevestigd was en al gauw na de bevrijding contacten begon te leggen voor wat de V.D.M.-serie zou worden. Sietsma was al op 7 september 1942 gestorven in Dachau.⁴²

Diens rol in het verzet wordt uitvoerig beschreven; in negen pagina’s schrijft Sikkels over dit thema.⁴³ Het is een opvallend verschil met het In Memoriam voor Ferwerda. Sietsma werd volgens zijn biograaf opgepakt vanwege de keuzes die hij maakte: het houden van een collecte voor de Jodenzending, bidden voor het koningshuis en in het algemeen weerstand tegen het nationaalsocialisme.⁴⁴ Hij koos zelf voor de acties die leidden tot zijn dood in Dachau.

Al voor de oorlog ontwikkelde Sietsma zich volgens Sikkels tot een “Christenstrijder met open oog voor de behoeften van den modernen mensch,”⁴⁵ Al is het in de weergave van de biograaf, de woorden van de gestorvene worden met nadruk geciteerd. Deze woorden lijken rechtstreeks te spreken tot de levenden: “Gods Woord houdt stand in eeuwigheid en zal geen duimbreed wijken.”⁴⁶ Opvallend voor een gereformeerde is de verwijzing naar het Lutherlied. Het is echter vooral vanuit de Bijbel zelf, het Woord, dat Sietsma het Duitse nationaalsocialisme bestreed. In zijn preken ging het om de trouw aan en de heerschappij van Christus in deze

³⁷ Wielenga, B., *O sieraad Israëls*, p. 5.

³⁸ Wielenga, B., *O sieraad Israëls*, p. 9.

³⁹ Wielenga, B., *O sieraad Israëls*, p. 10.

⁴⁰ Wielenga, B., *O sieraad Israëls*, p. 11.

⁴¹ Sikkels, C.J., *Een waarlijk vrije*, p. 17.

⁴² Sikkels, C.J., *Een waarlijk vrije*, p. 37.

⁴³ Sikkels, C.J., *Een waarlijk vrije*, pp. 30-39

⁴⁴ Sikkels, C.J., *Een waarlijk vrije*, p. 34.

⁴⁵ Sikkels, C.J., *Een waarlijk vrije*, p. 9.

⁴⁶ Sikkels, C.J., *Een waarlijk vrije*, pp. 30 en 39.

wereld.⁴⁷ Satan verzoekt de mens die van Christus is met de koninkrijken der aarde, zoals Christus eens verzocht werd in de woestijn.⁴⁸ Sikkkel benadrukt dat de vijand al overwonnen is, door Jezus Christus voor wie ook Sietsma gestreden heeft.

Sikkkel maakt in deze biografie een strikte scheiding tussen de gelovigen en de wereld. Het gaat uiteindelijk niet om de wereld, maar om als mens in Christus te geloven. Het adressaat van Gods beloften lijkt de ware gelovigen te zijn, die uit deze wereld worden opgetild: “zij zijn burgers van het eeuwig Koninkrijk.”⁴⁹ De mensen die de juiste keuzes maken, zoals ook Sietsma deed.

In vergelijking met het deel van Ferwerda laat Sikkkel hiermee een heel ander geluid horen. De inconsistenties tussen deze beide gereformeerde delen in de V.D.M.-serie zouden in een kerkelijk gedenkboek met nadruk op eenstemmig getuigenis moeilijk voorstelbaar zijn. Sietsma had gestreden als burger van het Koninkrijk Gods, koos in die zin voor de consequentie van zijn handelen. Ferwerda was volgens Wielenga een ambtelijk uitverkorene: hij werd door God tot het getuigenis door zijn dood bestemd. Wielenga worstelt daarmee. Hij is over het barbaarse sterven van zijn vriend veel emotioneler, soms zelfs radeloos. Sikkkel schrijft op een veel stilliger toon. De duiding van het sterven van Sietsma is niet aan twijfel onderhevig. Sietsma wordt niet expliciet als een martelaar vereerd, maar voldoet aan het criterium van ambtelijk getuigenis vanaf de kansel. Hij heeft op grond van eigen keuzen gevochten voor het Koninkrijk Gods (dat al overwonnen *heeft*) en tegen de machten van het kwaad.

Bas Jan Ader

Het derde deel is een In Memoriam van de bekende hervormde predikant ds. B.J. Ader (1909-1944) en is geschreven door zijn echtgenote J.A. Ader-Appels (1906-1994). Beiden hebben een achtergrond in de ethische richting in de Nederlandse Hervormde kerk. Ds. Ader was een belangrijk figuur in het verzet en de pastorie van het echtpaar in Nieuw-Beerta heeft voor veel Joden als schuilplaats gefunctioneerd. Daarnaast was ds. Ader betrokken bij diverse illegale verzetsactiviteiten.⁵⁰ Hij werd op 20 november 1944 in Veenendaal gefusilleerd, zestien dagen na de geboorte van zijn jongste zoon Erik.⁵¹

Deze biografie ademt de oorlog. Veel biografische gegevens zijn echter niet aanwezig, maar dit deel bevat wel een beschrijving van het persoonlijk leven van Ader tijdens de oorlog en zijn gevangenneming. Opmerkelijk is dat mevrouw Ader bijna geen verzetsactiviteiten beschrijft, terwijl zij als echtpaar nauw betrokken waren daarbij. Blijkbaar gaat het veel meer om de getuigenis van het leven van ds. Ader, dan om een gedetailleerde reconstructie van de feiten die zij beiden in het verzet gepleegd hadden.

De titel van dit deel ontleent mevrouw Ader aan een preek van haar echtgenoot naar aanleiding van de tekst: “Laat uw licht alzo schijnen voor de mensen, dat zij uw goede werken mogen zien en uw Vader die in de hemelen is, verheerlijken.”⁵² Deze tekst keert driemaal terug in de biografie en fungeert als uitgangspunt van het getuigenis. Dat kent twee componenten: allereerst een daadwerkelijk geleefd geloof, waardoor mensen kunnen zien dat het Evangelie waar is. Waar dat het geval is kan er volgens mevrouw Ader “iets van liefde en gemeenschapszin

⁴⁷ Sikkkel, C.J., *Een waarlijk vrije*, p. 31.

⁴⁸ Sikkkel, C.J., *Een waarlijk vrije*, p. 33-34.

⁴⁹ Sikkkel, C.J., *Een waarlijk vrije*, p. 39.

⁵⁰ Boon, Els, ‘Een gezamenlijke roeping alleen voortgezet. De dood van een predikant en de gevolgen voor diens gezin’, in: *Van kansel naar Barak*, pp. 122-123.

⁵¹ Boon, Els, *Een gezamenlijke roeping*, p. 123.

⁵² Ader-Appels, J.A., *Laat uw licht schijnen*, p. 5.

opbloeien.”⁵³ Dit getuigenis heeft dus de hele samenleving op het oog: ook de Duitsers (mevrouw Ader gaat zich in de jaren vijftig inzetten voor verzoening), ook de catechisant die zijn predikant Ader verried.

Het licht laten schijnen voor de mensen betekent echter ook het offer van vrijwillig kruisdragen, dat verder gaat dan Woordbediening in engere zin.⁵⁴ Velen hebben die roeping ontlopen tijdens de oorlog, voornamelijk uit zelfbehoud, schrijft mevrouw Ader.⁵⁵ In dit getuigenis klinkt dus óók verwijt naar hen die het kruis niet hebben opgenomen en dus niet hun licht hebben laten schijnen op momenten dat het erop aankwam. Het klinkt bitter: “Ge leeft en de wereld ziet u promotie maken... maar van het hogere licht dat uit God is ziet zij niets.”⁵⁶ Ader benadrukt dat haar man het offer gegeven heeft vanuit zijn geloof, wat anderen niet gedaan hebben, hoewel ook zij geroepen waren. Net als Sikkel meent zij dat het erom gaat de juiste keuzen te maken, maar nadrukkelijker dan hij richt zij zich juist ook met het Evangelie tot degenen die daartoe in oorlogstijd niet in staat bleken.

Opvallend aan deze familie is dat mevrouw Ader de roeping die zij gezamenlijk met haar man voelde na de oorlog voortzet. In 1947 publiceerde zij over hun oorlogservaringen in het boek *Een Groninger pastorie in de storm*.⁵⁷ Ook haar zoons zijn beïnvloed door de geschiedenis van het gezin. In de kunstwerken van hun oudste zoon, beeldend kunstenaar in Amerika, komt regelmatig het verleden in Nieuw-Beertema terug. Over hem verscheen het boek *Let GO* van Marion van Wijk. Als student in Amsterdam woont hij op kamers bij Kirchner.⁵⁸ Ook bij de jongste zoon Erik zette zich in voor wereldvrede als internationaal diplomaat. Hij schreef onder andere het boek *Oorlog en oceanen*, waarin hij de familiegeschiedenis en haar doorwerking beschrijft.⁵⁹ Beiden zijn sterk betrokken op de geestelijke nalatenschap van hun ouders, maar zeggen het protestantisme vaarwel.

Henk de Jong

Het vierde deel is een levensschets van de gereformeerde predikant H. (Henk) de Jong (1911-1945) en is geschreven door de eveneens gereformeerde ds. N. Buffinga (1887-1954). Buffinga was de broer van de in 1937 overleden moeder van De Jong en heeft hem bevestigd als predikant in Venlo.⁶⁰ De Jong was nauw betrokken bij het illegale verzetskrant *Trouw*. Op 12 februari werd hij in Haarlem doodgeschoten als vergelding voor de dood van Duitse onderofficier.⁶¹ In het voorjaar van 2025 verschijnt over hem de biografie *Dominee in oorlogstijd* van dr. A. Schipper.⁶²

Buffinga schrijft in zijn biografie dat “hij het verzet niet zocht, maar het verzet hem.”⁶³ Daarbij heeft De Jong de goede strijd gestreden. Ook in deze biografie ligt het zwaartepunt van de

⁵³ Ader-Appels, J.A., *Laat uw licht schijnen*, p. 8.

⁵⁴ Ader-Appels, J.A., *Laat uw licht schijnen*, p. 10.

⁵⁵ Ader-Appels, J.A., *Laat uw licht schijnen*, p. 11.

⁵⁶ Ader-Appels, J.A., *Laat uw licht schijnen*, p. 11.

⁵⁷ Ader-Appels, J.A., *Een Groninger pastorie in de storm*. (Franeker: Wever, 1947)

⁵⁸ Van Wijk, M. *Let GO. Bas Jan Ader* (Eindhoven: Lecturis, 2015).

⁵⁹ Ader, E. *Oorlog en oceanen. Een familiegeschiedenis* (Amsterdam: Querido, 2020).

⁶⁰ Berkelaar W, A. Flipse en G. Harinck (red.), *Een oorlogsplaquette ontrafeld. Het herdenkingsmonument 1940-1945 van de Vrije Universiteit Amsterdam* (Amsterdam: Boom, 2020) pp. 179-180.

⁶¹ Berkelaar, W. et al., *Een oorlogsplaquette ontrafeld*, p. 181.

⁶² Schipper, A., *Dominee in oorlogstijd. Geroepen tot strijd en verzet*.

⁶³ Buffinga, N., *De krijg is des HEEREN*. p. 9.

predikant op het leven tijdens de oorlog. Van de dertig pagina's gaan er slechts vier over zijn leven voor de oorlog.

Buffinga interpreteert de Tweede Wereldoorlog als een symbool tussen Gods volk en de “goddelooze, anti-christelijke wereldmachten.”⁶⁴ De Tweede Wereldoorlog is dus “ten diepste een godsdienstoorlog.”⁶⁵ Buffinga ziet de strijd tussen David en Goliath, de dromen van Nebukadnezar en de visioenen van Johannes op Patmos als pars pro toto van het wereldgebeuren waarbij de kerk voortdurend op de spanning staat van het zijn en niet-zijn.⁶⁶ Het getuigenis van deze biografie is dat er een confrontatie van goed tegen kwaad plaatsvond, waarin ds. De Jong het “geestelijke zwaard in handen droeg” waarmee hij streed “tegen een vijand die God noch mensch ontzag, in het besef dat de “krijg des HEEREN” is.”⁶⁷ Tegelijk zien we ook de worsteling met de emotie die bij monde van Berkouwer worden aangevoerd die het sterven van deze rechtvaardige “het moeilijk blijft vinden.”⁶⁸

Bij Buffinga zien we een onderscheid tussen goed en kwaad, maar ook van gelovigen en ongelovigen. Er is sprake van een tegenstelling tussen de “gelovigen en het volk”, waar bij de gelovigen het venster richting de onbekeerde wereld zijn, die idealiter gered moet worden, maar indien nodig bestreden moet worden.⁶⁹ In dat kader plaatst Buffinga een antithetische houding van goed en kwaad die in het heden wordt uitgevochten. Dat neigt naar een welhaast “manicheïstische” duiding van goed en kwaad, waarbij de Woordbediening naar de achtergrond schuift. Uiteindelijk wint God wel, maar het wordt niet duidelijk of de beslissende slag op Golgotha al gewonnen is.

Met betrekking tot Bijbelse hermeneutiek komt Buffinga dicht in de buurt bij Wielenga. De Jong wordt op een lijn gezet met David, als geroepen en uitverkoren uit het gewone volk. Daarnaast kan Buffinga onbekommerd Gods volk tegenover de antichrist plaatsen, waarbij Nederland een verkoren natie is.⁷⁰ De Jongs weduwe heeft veel later in een persoonlijk gesprek aangegeven geen raad te hebben geweten met de assertieve inhoud van dit In Memoriam, dat naar haar gevoel geen ruimte liet voor haar eigen peilloze verdriet.⁷¹

Johan Eykman

Het vijfde deel gaat over de hervormde predikant dr. J. Eykman (1892-1945) en is geschreven door N.G.J. van Schouwenburg (1902-1958), directeur van het Persbureau van de Nederlandse Hervormde Kerk. Beiden waren in de Nederlands Hervormde Kerk de Barthiaanse richting toegedaan.⁷² Eykman zat een aantal maanden in het kamp Buchenwald vanwege zijn prediking “tegen de geest van het nationaal-socialisme”.⁷³ Nadat hij werd vrijgelaten werd hij in 1944 ziek en overleed hij op 22 januari 1945 in Amsterdam, waar hij predikant was, aan longkanker.⁷⁴

⁶⁴ Buffinga, N., *De krijg is des HEEREN*, p. 3.

⁶⁵ Buffinga, N., *De krijg is des HEEREN*, p. 3.

⁶⁶ Buffinga, N., *De krijg is des HEEREN*, p. 3.

⁶⁷ Buffinga, N., *De krijg is des HEEREN*, p. 30.

⁶⁸ Buffinga, N., *De krijg is des HEEREN*, p. 26.

⁶⁹ Buffinga, N., *De krijg is des HEEREN*, p. 18.

⁷⁰ Buffinga, N., *De krijg is des HEEREN*, p. 3.

⁷¹ G.J. van Klinken, *Strijdbaar en omstreden. Een biografie van de calvinistische verzetsvrouw Gezina van der Molen* (Amsterdam: Boom, 2006), p. 189.

⁷² Van Schouwenburg, N.G.J., *Dwing hen binnen te komen*, p. 14.

⁷³ Van Schouwenburg, N.G.J., *Dwing hen binnen te komen*, p. 21.

⁷⁴ Van Schouwenburg, N.G.J., *Dwing hen binnen te komen*, p. 25.

Van Schouwenburg stelt dat de biografie van Eykman niet gelezen kan worden zonder twee elementen die zijn getuigenis beheersten: “De Kerk en de van de Kerk vervreemde, van het Evangelie losgeslagen jeugd.”⁷⁵ Het ging hem dus om de Kerk en om de wereld: “Deze wereld, dit volk is van Jezus Christus, en wij zullen het den Duitschers zeggen dat zij niet van hen zijn.”⁷⁶ Volgens van Schouwenburg is de kerk verflauwd en ingedut, en is de oorlog een middel om haar een “nieuw geboorteuur” te geven.⁷⁷ Het getuigenis van de kerk naar de wereld heeft door het werk van Eykman een nieuwe impuls gekregen door het werk aan de oprichting van het instituut ‘Kerk en Wereld’, waarmee Eykman een rekening presenteerde die de kerk nog “tientallen jaren zal honoreren.”⁷⁸ Belangrijk is in dit verband is dat Eykman keuzes maakte die niet alledaags waren. Komend uit een liberale achtergrond koos hij bewust voor het confessionele midden van de kerk, maar dan (geïnspireerd door Barth en in confessioneel Nederland bepaald niet alledaags) fel gekant tegen verzuiling en hokjesgeest.

Met het vormgeven van zijn idealen was Eykman al begonnen in de A.M.J.V. (Amsterdamsche Maatschappij voor Jongemannen). Jezus Christus is Heer van de wereld, daarom moet de christen midden in de samenleving staan. Daarin ziet Van Schouwenburg barthiaanse trekken van Eykman, die tot zijn vreugde na de bevrijding een grote bijdrage gaan leveren aan het herstel van de Nederlandse Hervormde Kerk als Christus belijdende volkskerk.

Deze biografie kent een welomschreven theologische duiding, en daarmee een treffende (zij het ook indirecte) indruk van Eykmans prediking. Toch kent deze een andere toets dan bij leden van de Gereformeerde Kerken in Nederland, of bij de eveneens hervormde Ader. Het gaat er niet om dat de wereld voor Christus gewonnen wordt, zij is alreeds van hem. Dat wordt barthiaans uitgelegd, ook in de afwijzing van afzonderlijke christelijke organisaties. De theologische erfenis van Eykman wordt helder beschreven. Van Schouwenburg ziet Eykman niet als martelaar. Er is een heldere boodschap, vanuit een specifieke richting binnen de kerk, Eykman is een natuurlijke dood gestorven; in die zin behoort hij in de serie tot een buitencategorie.

Rienk Kuipers

Het deel over de gereformeerde ds. R.H. Kuipers (1905-1945) is geschreven door C. van der Kouwe. Hij was ouderling in de laatste gemeente van ds. R.H. Kuipers, Wansverd.⁷⁹ Kuipers hielp onderduikers aan een adres en nam deel aan allerhande clandestiene verzetsactiviteiten. Hij werd opgepakt wegens belastende vondsten in de pastorie. Op 28 april 1945 overleed Kuipers op watertransport naar Lübeck.⁸⁰

Van de Kouwe blijft in zijn biografie over ds. Kuipers tamelijk beschrijvend. De rouw om het verlies overheerst: “Even de vreugde (van de bevrijding, CdG), maar dan vlijmde de smart weer [...]”⁸¹ Van een reflectie op de oorlog en het verzet is nauwelijks sprake. Op een bepaalde manier komt dit heel authentiek over: pijn overheerst, er zijn geen woorden voor.

Dit is het eerste deel in de serie waarbij een duidelijke theologische duiding ontbreekt. De auteur, zelf geen predikant, waagt zich niet aan een analyse van de prediking van de overledene. Er is wel veel verdriet, stellige antwoorden in dat verdriet zijn een brug te ver. Kuipers is gestorven

⁷⁵ Van Schouwenburg, N.G.J., *Dwing hen binnen te komen*, p. 3.

⁷⁶ Van Schouwenburg, N.G.J., *Dwing hen binnen te komen*, p. 23.

⁷⁷ Van Schouwenburg, N.G.J., *Dwing hen binnen te komen*, p. 4.

⁷⁸ Van Schouwenburg, N.G.J., *Dwing hen binnen te komen*, pp. 24-25.

⁷⁹ Berkelaar, W. et al., *Een oorlogsplaquette ontrafeld*, p. 202.

⁸⁰ Idem.

⁸¹ Van de Kouwe, C., *Een eikeboom der gerechtigheid*, p. 3.

als een held van het vaderland die getrouw tot in de dood was.⁸² In een dergelijke passage wordt de overledene door Van der Kouwe herdacht in nationale termen. Vanuit het geloof lukt hem dat niet.

Van de Kouwe zie ik worstelen met de voorzienigheid, maar hij komt uiteindelijk tot de conclusie dat “God geen rekenschap van zijn daden geeft, maar wel ondersteuning.”⁸³ Van de Kouwe heeft geen antwoord op de vraag naar het waarom, maar wil deze ook niet ontduiken. Hij vindt troost in de gedachte aan Gods steun en ook uit brieven een aantal brieven waaruit blijkt dat Kuipers zich in des Heeren hand wist.

Dit deel maakt duidelijk hoe lastig ook kerkelijk betrokken nabestaanden het vonden om duiding te geven aan het leed wat hen overkomen was. Van der Kouwe heeft geen eenduidige antwoorden inzake Gods voorzienigheid. Deze eerlijkheid van de auteur laat zich vergelijken met het Bijbelboek Job die eerlijk zijn niet-weten toegeeft. Woede over de daders wordt harder verwoord dan in de eerdere delen.

Cornelis Jacob Laarman

Het zevende deel gaat over de confessionele hervormde ds. C. J. Laarman (1903-1945) en is beschreven door zijn gelijkgezinde college en vriend Fr. J. Broeyer (1894-1972).⁸⁴ Laarman heeft geen uitgesproken rol in het verzet gehad, maar is toch in de serie opgenomen. Op 3 maart 1945 kwam hij om door een bombardement op Bezuidenhout te Den Haag.⁸⁵

Ook Broeyer noemt in deze tamelijk beschrijvende biografie nauwelijks de Tweede Wereldoorlog, maar des te meer het ambtswerk van Laarman. In die zin lijkt de bijdrage op die over Ferwerda, ondanks het verschil in kerkelijke ligging. Broeyer schrijft dat het de taak is van een christen om “zingend en biddend” een getuigenis te zijn voor de wereld.⁸⁶ Vanuit de ambtelijke bediening ziet hij de prediking als hoofdzaak; zij is, ietwat abstract geformuleerd, getuige van de roep tot het eeuwige leven.⁸⁷

God betoont zich in de diepste nood een “bewaarder van een andere orde”.⁸⁸ Broeyer noemt een aantal malen uitspraken van Laarman, waarmee hij het lijden ondergaat. Het gaat om het aanvaarden van “Gods hand” waar wij ons onder hebben te vernederen.⁸⁹ Daarnaast noemt hij wel een aantal preken van Laarman, waar Jezus Christus als Overwinnaar wordt aangewezen. Wat dat precies betekent wordt min of meer als bekend verondersteld bij de lezer, althans niet geëxpliciteerd.

De persoonlijke noties zijn het waard om te lezen, maar meer als gedachtenis (aan een sympathieke figuur) dan als getuigenis. Laarman is niet omgekomen vanwege zijn geloof, en wordt evenmin beschreven als martelaar. Het meest opvallende aan de bijdrage is dat de oorlog er niet of nauwelijks een rol in speelt.

⁸² Van de Kouwe, C., *Een eikeboom der gerechtigheid*, p. 4.

⁸³ Van de Kouwe, C., *Een eikeboom der gerechtigheid*, p. 6.

⁸⁴ Broeyer, Fr.-J., *Spreek, want Uw knecht hoort*, p. 1.

⁸⁵ Broeyer, Fr.-J., *Spreek, want Uw knecht hoort*, p. 39.

⁸⁶ Broeyer, Fr.-J., *Spreek, want Uw knecht hoort*, p. 12.

⁸⁷ Broeyer, Fr.-J., *Spreek, want Uw knecht hoort*, p. 17.

⁸⁸ Broeyer, Fr.-J., *Spreek, want Uw knecht hoort*, p. 12.

⁸⁹ Broeyer, Fr.-J., *Spreek, want Uw knecht hoort*, pp. 17-18.

Willem Hendrik Van der Vegt

In deel acht van de serie wordt de gereformeerde predikant W.H. van der Vegt (1895-1945) herdacht door R. Zuidema (1879-1959), collega bij het blad *De Reformatie* en ouderling van de gereformeerde kerk Goes.⁹⁰ Van der Vegt is een van de predikanten die niet direct vanwege verzetsactiviteiten is gestorven, maar toch ziet Zuidema een verband tussen zijn prediking en zijn overlijden.⁹¹ Hij overleed aan zijn verwondingen die hij opliep toen de trein waarin hij reisde beschoten werd door de geallieerden. Hij overleed enige tijd later, op 26 april 1945 in Kapelle, aan zijn verwondingen.⁹²

Zuidema schrijft de biografie aan de hand van persoonlijkheid, ambtelijke arbeid, bediening des Woords, kerkelijk leven, persarbeid en de lijdensweg van Van der Vegt. Opvallend is dat Zuidema Van der Vegt 'indirect' als een martelaar beschouwt, maar zonder dat zo duidelijk te expliciteren als Wielenga dat doet over de door God tot martelaar *gemaakte* Ferwerda. Hoewel Zuidema aangeeft een verband te zien tussen Zuidema's prediking en zijn dood, wordt dit uit de biografie niet helder.⁹³

Van der Vegt was geen opstandeling volgens Zuidema, er was bij hem eerder sprake van berusting.⁹⁴ Een getuige van Christus moet navolger zijn.⁹⁵ Eis en beloften van de Schrift staan centraal. Hier zie ik in minimale bewoordingen dat het adreassaats van dit getuigenis de ware gelovigen zijn. Er is een scheiding tussen hen die wel en niet navolgen, en daarom wel of niet van Christus kunnen getuigen.

Dat Van der Vegt een getuige van "zijn Heiland" was is helder, zelfs tot op zijn sterfbed.⁹⁶ Net als Broeyer heeft Zuidema moeite een verband met de oorlog te formuleren. De troost voor de gelovige is eschatologisch geladen, de opstanding van Christus is een opstaan in de toekomst.⁹⁷

Albert Keuter

Het negende deel gaat over de doopsgezinde predikant A. Keuter (1892-1945) en is geschreven door zijn Haagse collega Ds. H.W. Meihuizen (1906-1983). Veel is niet bekend van de verzetsactiviteiten van Keuter, maar door verraad is hij opgepakt en via Scheveningen naar Bergen-Belsen getransporteerd. Hij overleed op 10 maart 1945 aan vlektyfus.⁹⁸

Meihuizen geeft een reflectie op de Tweede Wereldoorlog in lijn met de doopsgezinde opvatting van een persoonlijk geformuleerd en uit daden blijkend geloof. Hij typeert Keuter als een dader des Woords: "zijn gehele leven was een doen van het Woord als een getrouwe dienstknecht."⁹⁹ Het getuigenis van Keuter bestaat in die zin uit een "antwoord op Gods spreken."¹⁰⁰ Dit heeft Keuter tot het einde volgehouden: "Zij (medegevangen, CdG) begrepen dat

⁹⁰ Harinck, G., *'Er lag een vreemde dreiging over alles'*, p. 148.

⁹¹ Zuidema, R., *Een getrouwe dienstknecht*, p. 3.

⁹² Zuidema, R., *Een getrouwe dienstknecht*, pp. 24-25.

⁹³ Zuidema, R., *Een getrouwe dienstknecht*, p. 3.

⁹⁴ Zuidema, R., *Een getrouwe dienstknecht*, p. 24.

⁹⁵ Zuidema, R., *Een getrouwe dienstknecht*, p. 12.

⁹⁶ Zuidema, R., *Een getrouwe dienstknecht*, pp. 23-24.

⁹⁷ Zuidema, R., *Een getrouwe dienstknecht*, p. 27.

⁹⁸ Meihuizen, H.W., *Een dader des Woords*, p. 27.

⁹⁹ Meihuizen, H.W., *Een dader des Woords*, p. 5.

¹⁰⁰ Meihuizen, H.W., *Een dader des Woords*, p. 5.

hij het was: een dader des Woords [...].”¹⁰¹ Dit grondt Meihuizen in de doopsgezinde traditie, waarbij het geloof door de werken getoond wordt.¹⁰² Daarbij had Keuter iedereen op het oog, met name de “onkerkelijk intellectuelen.”¹⁰³ Keuter kende daarnaast een interkerkelijke benadering in zijn spreken over Gods beloften, tot in de cel toe.¹⁰⁴ Het getuigenis is dat waar Christus zich komt mee te delen, de scheidsmuren wegvallen, en iedereen welkom is.¹⁰⁵ Elders in de serie laten deze accenten zich vergelijken met die van Van Schouwenburg over de barthiaan Eykman.

Keuter wist zich volgens Meihuizen “door God geroepen tot de verzetsbeweging.”¹⁰⁶ Het antwoord aan die roeping heeft Keuter het leven gekost. Duidelijk wordt dat de auteur Keuter als een martelaar ziet: “Haar (de kerkelijke gemeenschap, CdG) rest niet van haar martelaar dan een sterk herinneringsbeeld. Maar dit is dan ook volkomen gaaf.”¹⁰⁷ Dit lijkt op de houding van ds. Ader: “laat uw licht schijnen.” Maar ook op Wielenga over diens neergeschoten en anoniem verbrande vriend Ferwerda. Ik zie dat Meihuizen vol verdriet blijft na dit sterven: “Er is niet eens een graf.”¹⁰⁸

André Du Croix

Het volgende deel is geschreven ter nagedachtenis van de doopsgezinde predikant A. du Croix (1910-1945). Ds. W. Mesdag (1896-1975) was een collega van Du Croix en herbergde in de Tweede Wereldoorlog Joodse onderduikers. Du Croix was eerst betrokken bij de Nederlandsche Unie en vervolgens bij illegale activiteiten.¹⁰⁹ Door verraad van een oud-catechisant (net als bij ds. Ader) belandde Du Croix uiteindelijk in Bergen-Belsen, waar hij net als A. Keuter op 10 maart 1945 aan vlektyfus bezweek.¹¹⁰

Hoewel Du Croix stierf in een concentratiekamp, wordt ook hier zeer minimaal gesproken over de Tweede Wereldoorlog. Dat is dus blijkbaar niet alleen een kenmerk van In Memoria van predikanten die niet actief deelnamen aan het verzet. In de biografie van deze doopsgezinde predikant Du Croix staat voornamelijk het kruis van Christus centraal.¹¹¹ Voordat Mesdag aan een korte levensschets begint, poneert hij het kader waarin deze biografie gelezen wil worden: “hij heeft het kruis liefgehad en daarbij vrede gevonden. In dit teken heeft hij zichzelf de wereld overwonnen.”¹¹² Het oud-christelijk symbool komt terug in een gelukwens van Du Croix op Eerste Kerstdag in 1944.¹¹³

Het getuigenis vat Mesdag samen op de laatste pagina: “André du Croix heeft het Evangelie des Kruises verkondigt en in dat teken de wereld in zijn hart overwonnen.”¹¹⁴ Het adreassaats behelst niet alleen de ware gelovigen, maar beoogt de “akker van de wereld.”¹¹⁵ In

¹⁰¹ Meihuizen, H.W., *Een dader des Woords*, p. 23.

¹⁰² Meihuizen, H.W., *Een dader des Woords*, p. 4.

¹⁰³ Meihuizen, H.W., *Een daders des Woords*, p. 24.

¹⁰⁴ Meihuizen, H.W., *Een dader des Woords*, p. 22.

¹⁰⁵ Meihuizen, H.W., *Een dader des Woords*, p. 27.

¹⁰⁶ Meihuizen, H.W., *Een dader des Woords*, p. 19.

¹⁰⁷ Meihuizen, H.W., *Een dader des Woords*, p. 27.

¹⁰⁸ Meihuizen, H.W., *Een dader des Woords*, p. 27.

¹⁰⁹ Mesdag, W., *In dit teken...*, p. 9.

¹¹⁰ Mesdag, W., *In dit teken...*, p. 19.

¹¹¹ Mesdag, W., *In dit teken...*, p. 3.

¹¹² Mesdag, W., *In dit teken...*, p. 4.

¹¹³ Mesdag, W., *In dit teken...*, p. 18.

¹¹⁴ Mesdag, W., *In dit teken...*, p. 20.

¹¹⁵ Mesdag, W., *In dit teken...*, p. 13.

tegenstelling tot Meihuizen beschrijft Mesdag Du Croix niet expliciet als martelaar. Aan de andere kant wordt helder dat Du Croix zijn leven gegeven heeft in de navolging van Christus.

In dit deel zie ik eenzelfde tendens als bij Meihuizen. Het leven in de tijd krijgt het volle gewicht, ook als dat kruisdragen betekent. Sterker nog, als volgeling van Jezus Christus is dit de weg van het leven, omdat de gekruisigde Christus de voleinder van het geloof is.¹¹⁶ Sterker dan Meihuizen geeft Mesdag duiding: “Is het niet zo dat wat in ons leeven gebeurt niet zonder betekenis is?”¹¹⁷ Opvallend is dat deze inkadering mee wordt toegelicht aan de hand van een rooms-katholiek werk, de *Navolging van Christus* van Thomas a Kempis. Een ander opmerkelijk aspect is het grote verschil met het In Memoriam van Keuter, hoewel beiden tot hetzelfde kerkgenootschap behoorden. Net als bij Ferwerda en Sietsma is van kerkelijke standaardisatie geen sprake.

Jan Rutger Immink

Het elfde deel gaat over de vrijzinnig-hervormde ds. J.R. Immink en is beschreven door dr. S. F. H. J. Berkelbach van der Sprenkel, eveneens vrijzinnig hervormd. De vader van Berkelbach van der Sprenkel bevestigde Immink in zijn eerste gemeente.¹¹⁸ Deze biografie behoort in de V.D.M.-serie tot de delen waarin met geen woord gerept wordt over verzetsactiviteiten. Immink was een “vredemaker.”¹¹⁹ Hij overleed na een bombardement van de geallieerden op een kliniek waar hij een bezoek bracht aan een patiënt.¹²⁰

Berkelbach van der Sprenkel beoogt met zijn biografie over Immink zijn plaats in kerkelijk Nederland te beschrijven, aangevuld met persoonlijke omstandigheden.¹²¹ Immink was geen verzetsstrijder maar juist iemand die zich inzette voor pacificatie in de kerk.¹²²

In dit deel wordt minder theologisch betekenis gegeven aan het sterven in oorlogstijd van de predikant. Berkelbach van der Sprenkel lijkt zich, bij alle sympathie voor Immink, af te vragen waarom zijn levensbeschrijving in dit kader thuishoort.

Alter Mendel Johannes Rottenberg

Het In Memoriam van de hervormde missionaire predikant A.M. Johannes Rottenberg (1890-1942) is van de hand van A.R. Zalman-Marda, de echtgenote van Joseph Zalman. Rottenberg arriveerde in 1911 bij de Rotterdamse zendingspost Elim van de eveneens Joodse Joseph Zalman en liet zich na verloop van tijd dopen.¹²³ Deze zendingspost was interkerkelijk van aard, maar het meest verbonden met de evangelicale vleugel van de Nederlandse Hervormde Kerk.¹²⁴ Elim had in christelijke kring sympathisanten in de Nederlandse Vereniging van Vrienden voor Israël (NVVI) en in de chiliaistische Maranathabeweging van Johannes de Heer. In 1942 werd Rottenberg opgepakt vanwege zijn Joodse identiteit, en overleed 16 juni 1942 in een kwikzilvermijn in Buchenwald.¹²⁵

¹¹⁶ Mesdag, W., *In dit teeken...*, p. 3.

¹¹⁷ Mesdag, W., *In dit teeken...*, pp. 12-13.

¹¹⁸ Berkelbach van der Sprenkel, S.F.H.J., *Pionier der pacificatie van de recht- en vrijzinnigen in de Ned. Herv. Kerk*, p. 11.

¹¹⁹ Berkelbach van der Sprenkel, S.F.H.J., *Pionier der pacificatie*, p. 38.

¹²⁰ Berkelbach van der Sprenkel, S.F.H.J., *Pionier der pacificatie*, pp. 36-37.

¹²¹ Berkelbach van der Sprenkel, S.F.H.J., *Pionier der pacificatie*, p. 3.

¹²² Berkelbach van der Sprenkel, S.F.H.J., *Pionier der pacificatie*, pp. 31-32.

¹²³ Zalman-Marda, A.R., *Een stem des roependen*, p. 7.

¹²⁴ Zalman-Marda, A.R., *Een stem des roependen*, p. 13.

¹²⁵ Zalman-Marda, A.R., *Een stem des roependen*, p. 28.

De beschrijving van Rottenberg is een opvallende in het geheel van de serie. Rottenberg is een bekeerde Jood, en zo betrokken bij de evangelisatie Elim te Rotterdam. Het adreassaant van dit getuigenis is de mens die tot geloof in Messias Jezus geroepen wordt, de mens uit Israël en uit de volken. Allereerst is er een woord voor de “onbekeerde Jood”: “Onderzoekt de Schriften, want die zijn het, die van Mij getuigen.”¹²⁶ Daarop volgt een oproep tot zelfonderzoek “omtrent de persoonlijke verhouding tot Christus en voor hen die in Christus zijn.”¹²⁷ Heel duidelijk is er een scheiding tussen gelovigen en ongelovigen. Een unieke aspect in dit getuigenis is de schuld van de kerk ten opzichte van de Joden. Deze schuld is opmerkelijk genoeg niet de Jodenvervolgung, maar het gebrek aan moed en geloof om de Joden tot bekering te brengen.¹²⁸

Deze biografie geeft blijk van markante theologische standpunten. Rottenberg wordt door Zalman-Marda op één lijn gezet met Johannes de Doper, wiens prediking tot zijn dood leidde. Affiniteit met het chiliasme blijkt uit het beeld van de geschiedenis (ook van het individu) als door God geleid volgens vaststaand plan (vgl. Wielenga over Ferwerda, al is daar van chiliasme geen sprake). De stem van Johannes de Doper gaat verder in die van Rottenberg. Opmerkelijk is de relatief geringe aandacht voor gevangenis en concentratiekamp. Er gaan twee pagina's over zijn gevangenneming en zijn overlijden. Blijkbaar is voor de auteur het getuigenis bij leven van Rottenberg relevanter dan een reflectie op het lijden. Het Godsbestuur staat vast, deterministisch: “De mensch overdenkt zijn weg, maar God stuurt zijn gang.”¹²⁹ Deze zin die de levensloop van Rottenberg omvat doet een appel op de lezer om zich te verstaan tot God, de Messias en de geschiedenis die zich voltrekt volgens vastgelegd Bijbels plan. Het afsluitende “woord van waarschuwing” getuigt hiervan.¹³⁰

Arie Ringnalda

Het dertiende deel handelt over de gereformeerde Arie Ringnalda (1895-1945) en is geschreven door zijn broer en collega D. Ringnalda (1899-1976).¹³¹ Opvallend is dat de verzetsactiviteiten van Arie Ringnalda nauwelijks besproken worden, anders dan diens eerdere activiteiten op Java. Onder de bezetting van Nederland is hij opgepakt en naar Neuengamme getransporteerd. Daar wordt hij, een dag voor de bevrijding, door de SS'ers doodgeschoten.¹³²

De auteur van het In Memoriam deelt zijn nagedachtenis op aan de hand van een aantal thema's, waarbij het Koningschap van Christus centraal staat: “Door zijn Koning geroepen”¹³³, “Voor zijn Koning gestreden”¹³⁴, “Aan zijn Koning getrouw”¹³⁵, “Van zijn Koning getuigend”¹³⁶ en “Door zijn Koning afgelost.”¹³⁷ In al deze onderdelen staat één belijdenis centraal: “Wij niets - Christus alles!”¹³⁸ Het klinkt assertief. Toch blijft ook D. Ringnalda, die twee broers verloor in de oorlog, worstelen met het verlies van zijn twee broers en roept vertwijfeld uit: “en ik, de jongste

¹²⁶ Zalman-Marda, A.R., *Een stem des roependen*, p. 13.

¹²⁷ Zalman-Marda, A.R., *Een stem des roependen*, p. 13.

¹²⁸ Zalman-Marda, A.R., *Een stem des roependen*, p. 25.

¹²⁹ Zalman-Marda, A.R., *Een stem des roependen*, p. 27.

¹³⁰ Zalman-Marda, A.R., *Een stem des roependen*, pp. 30-31.

¹³¹ Ringnalda, D., *Burger van het eeuwig Koninkrijk*, p. 3.

¹³² Ringnalda, D., *Burger van het eeuwig Koninkrijk*, pp. 31-32.

¹³³ Ringnalda, D., *Burger van het eeuwig Koninkrijk*, pp. 3-9.

¹³⁴ Ringnalda, D., *Burger van het eeuwig Koninkrijk*, pp. 9-19.

¹³⁵ Ringnalda, D., *Burger van het eeuwig Koninkrijk*, pp. 20-26.

¹³⁶ Ringnalda, D., *Burger van het eeuwig Koninkrijk*, pp. 26-28.

¹³⁷ Ringnalda, D., *Burger van het eeuwig Koninkrijk*, pp. 28-32.

¹³⁸ Ringnalda, D., *Burger van het eeuwig Koninkrijk*, p. 3.

van de drie... waarom ik niet...?”¹³⁹ De schrijver komt niet tot een antwoord op deze vraag, wat een authentiek tegenwicht biedt tegen de hierboven geconstateerde assertiviteit, die enigszins geforceerd overkomt. Uiteindelijk wil hij voortdurend het getuigenis van zijn broer op de voorgrond stellen. Dat getuigenis luidt volgens B. Ringnalda: “Wie zich burger mag weten in het eeuwig Koninkrijk, belijdt in leven en sterven: WIJ NIETS – CHRISTUS ALLES.”¹⁴⁰

Ringnalda ziet de tegenstelling tussen het aardse en het eeuwige koninkrijk in een sterk aangezet christocentisch kader. Opmerkelijk is dat de oorlog, zoals wel vaker in de V.D.M.-serie, nauwelijks ter sprake komt. Toch biedt dit deel een duiding daarvan; het Koningschap vindt een “geleidelijke ontplooiing in Kerk en wereld,” waarin de gelovige mens actief wordt betrokken. Daarmee zien we een neocalvinistische visie op het Koninkrijk van God, zoals ontwikkeld door Kuiper en Bavinck. Het adreassaar is daarmee impliciet gewezen. De belofte van het Evangelie geldt in engere zin alleen voor hen die zich een burger van het eeuwig Koninkrijk weten, maar de eis is aan allen: werk mee aan de ontplooiing van Christus’ Koningschap.

Sjirk Rijper

In deel veertien beschrijft de gereformeerde ds. S.J. Popma (1899-1988) het leven van zijn collega Sj. Rijper (1884-1944). De zoons van Rijper namen deel aan het verzet en daarom werd het hele gezin in 1944 opgepakt. Op 18 november werden twee zoons omgebracht, op 28 november werd Rijper zelf in kamp Amersfoort doodgeschoten.¹⁴¹

Popma beschrijft in het deel over Sj. Rijper voornamelijk zijn arbeidende leven. Het was ook niet de bedoeling van Popma om hem als een held af te schilderen, maar als “een kind van de Vader.”¹⁴² De zwakke gezondheid en het bevochten geloof van Rijper zijn terugkerende elementen in deze biografie. Ook in dit deel is er nauwelijks iets geschreven over de oorlog. Pas op het einde van dit deel komt Popma tot een theologische duiding met betrekking tot de dood van Rijper en zijn twee zonen: “Want allen, [...] weten, dat ze aan de kant van Jezus Christus staan tegenover anti-christelijke machten. Zij lijden voor hun Heiland.” Toch wordt Rijper niet als martelaar beschreven. Hij stierf niet omdat hij zich verzette, maar omdat zijn zoons zich tegen het naziregime keerde.

Dit deel getuigt voornamelijk van het geloof van Rijper en heeft niet direct een theologische boodschap voor de samenleving op het oog. Impliciet komt het adreassaar naar voren, of je staat aan de kant van Jezus Christus en doet je plicht, of men staat daar tegenover. Theologisch is dit deel niet expliciet, wel ligt er nadruk op het maken van de juiste keus (als mens) en minder op determinisme. De voorzienigheidsleer is vooral een zaak van vertrouwen. Ook is in dit deel weinig verdriet of emotie te zien. Een mogelijke verklaring is dat Popma wat meer op afstand stond dan de naaste familie. Toch zie ik impliciet sporen van een vraag naar het waarom: “God vergist zich niet!”¹⁴³

Abraham Rutger Rutgers

Het deel over de hervormde predikant A.R. Rutgers (1883-1942) is geschreven door de bekende J.J. Buskes (1899-1980), die vanuit de GKN in Hersteld Verband overging naar de NHK en zich daar ontwikkelde tot een representant van het religieus socialisme. Op 11 juni 1941 werd Rutgers

¹³⁹ Ringnalda, D., *Burger van het eeuwig Koninkrijk*, p. 28.

¹⁴⁰ Ringnalda, D., *Burger van het eeuwig Koninkrijk*, p. 32.

¹⁴¹ Popma, S.J., *Kracht in zwakheid geopenbaard*, p. 25.

¹⁴² Popma, S.J., *Kracht in zwakheid geopenbaard*, p. 26.

¹⁴³ Popma, S.J., *Kracht in zwakheid geopenbaard*, p. 25.

opgepakt omdat hij voorbede deed voor de naar Engeland uitgeweken koningin. Op 2 april 1942 bezwijkt hij aan de verwondingen die hij opliep tijdens een marteling.¹⁴⁴

Buskes beschrijft Rutgers als een man met een bezwaard gemoed, die deelde in het leed van de verdoemden. Die laatste omschrijving duidt wellicht op periodes van zware depressie.¹⁴⁵ Rutgers geeft Buskes aan dat in alles het kruis centraal staat, wat een wederoffer vraagt.¹⁴⁶ Daarbij had Rutgers niet alleen de kerk op het oog, “Gods open hemel was het klankbord.”¹⁴⁷ Buskes verbindt het denken van Rutgers nadrukkelijk met verzet tegen maatschappelijk onrecht. Er is volgens Buskes namelijk sprake van een sterke antithese tussen wereldse rijken (gebaseerd op militaire en economische macht) en het Koninkrijk van God, zo blijkt uit de ondertitel “De strijd om het koninkrijk Gods in het leven van Abraham Rutgers”¹⁴⁸

Daarbij zie ik Buskes in een dualiteit belanden, waar hij niet uit lijkt te komen. Dit heeft ook gevolgen voor het adressaat van dit getuigenis. Heel fel maakt hij scheiding tussen hen die hun eigen leven hadden geofferd en degenen die dat niet opbrachten. Daarbij haalt hij een preek aan die Rutgers heeft gehouden, waar in sterke bewoordingen deze gedachte wordt uitgedrukt.

Het nationaalsocialisme wordt aangeduid als tegenkracht tegen het Koninkrijk Gods, en de mens geroepen is stelling te nemen, ook al kost dat zijn of haar eigen leven. Een ieder die zo het leven verliest, lijkt Buskes te zeggen. Hij gaat niet in op het gegeven dat hij zelf de oorlog heeft overleefd. Omdat hij zijn leven heeft behouden, behoort hij volgens zichzelf impliciet niet tot de sterken.

Jan de Geus

Het In Memoriam van de hervormde predikant G.J. de Geus (1902-1942) is geschreven door zijn echtgenote M.J. de Geus-Smelt (1908-1971). Ds. De Geus is net als Eykman beïnvloed door de theologie van Karl Barth.¹⁴⁹ Voor een ‘onschuldig’ gedicht in de kerkbode van Almelo werd hij opgepakt en uiteindelijk naar Dachau getransporteerd. Op 13 juli 1942 bezweek De Geus in het concentratiekamp Dachau.¹⁵⁰

Mevrouw De Geus beschrijft haar echtgenoot niet expliciet als een martelaar, maar impliciet; ze schrijft haar bijdrage in het kader van het kruisdragen dat aan het volgen van Jezus verbonden is.¹⁵¹ De weg van het kruis en gehoorzaamheid is ook door Jezus gegaan, en door Zijn gang “draagt hij ons, en ons kruis. Ook in een concentratiekamp.”¹⁵² Voor mevrouw De Geus is dat de troost van het kruisdragen, zoals we ook zien bij de bijdrage over de doopsgezinde Du Croix. Dat doet volgens De Geus echter ook een appel op de gelovige lezer: “weest bereid het kruis te dragen.”¹⁵³ Daar zit ook de belofte van Christus aan vast dat hij tot het einde erbij zou zijn.

Toch komt ook mevrouw De Geus niet met een sluitende duiding van de herinnering. Er blijft iets schrijven tussen de troost van Christus en het eigen verdriet. Er klinkt iets van

¹⁴⁴ Buskes, J.J., *Een vreemdeling in een vreemd land*, p. 25.

¹⁴⁵ Buskes, J.J., *Een vreemdeling in een vreemd land*, p. 3.

¹⁴⁶ Buskes, J.J., *Een vreemdeling in een vreemd land*, p. 11.

¹⁴⁷ Buskes, J.J., *Een vreemdeling in een vreemd land*, p. 9.

¹⁴⁸ Buskes, J.J., *Een vreemdeling in een vreemd land*.

¹⁴⁹ De Geus-Smelt, M.J., *Gaande in de gehoorzaamheid*, pp. 6-8.

¹⁵⁰ De Geus-Smelt, M.J., *Gaande in de gehoorzaamheid*, p. 25.

¹⁵¹ De Geus-Smelt, M.J., *Gaande in gehoorzaamheid*, p. 6.

¹⁵² De Geus-Smelt, M.J., *Gaande in gehoorzaamheid*, p. 10.

¹⁵³ De Geus-Smelt, M.J., *Gaande in gehoorzaamheid*, p. 10.

opstandigheid mee: waarom moeten de rechtvaardigen sterven, en kunnen de lauwen en onverschilligen na de bevrijding met een ongeschonden gezin de toekomst tegemoet gaan? Dit blijkt uit de laatste zinnen van het boekje: “‘Al den weg leidt mij mijn Heiland.’ We hadden niet gedacht, dat die weg zóó moeilijk zou zijn.”¹⁵⁴

Nicolaas Jacob Arnold van Exel

Deze levensschets is van de gereformeerde ds. N.J.A. van Exel (1906-1945) en is samengesteld door weer een collega: E.I.F. Nawijn (1901-1972). Van Exel nam deel aan illegale verzetsactiviteiten en heeft onderduikers geherbergd.¹⁵⁵ Nawijn, eveneens werkzaam in het verzet, zegt zijn overleven mee aan Van Exel te danken.¹⁵⁶ Ds. Van Exel is op 21 september 1944 omgekomen door een granaat toen hij ongewild als toeschouwer in een vuurgevecht terecht kwam.¹⁵⁷

Nawijn wil zich niet de auteur noemen, maar de “samensteller.”¹⁵⁸ Waar mevrouw De Geus troost vindt in de nabijheid van Christus (tegen aanvechting in) zoekt Nawijn troost in Gods plan: “De dienaar des Woords kan, *naar Gods plan*, nu zwijgen.”¹⁵⁹ (cursief, CdG). Ook bij Nawijn is er aanvechting: waarom heeft hij het overleefd en zijn kameraad Van Exel niet? Interessant is de visie dat het verzet nauwelijks een keus was, heel anders dan b.v. Buskes het presenteert: “op de weg geplaatst, wij hebben het niet gezocht.”¹⁶⁰ Ook hier wordt de gevallen predikant impliciet als martelaar beschreven, hoewel hij niet door direct ingrijpen van de nazi's is omgekomen. Zijn rol in het verzet, als navolging van Christus, geeft voor Van Exel de doorslag.

Nawijn blijft worstelen met zijn vragen: “Wat zijn de wegen Gods wonderlijk! Wij zijn gespaard! Ds. Van Exel weg. [...] Zie, wij doorgronden het niet!”¹⁶¹ Maar ook: “God weet het beter dan wij.”¹⁶²

Johannes Timotheus Meesters

Het In Memoriam van Ds. J.T. Meesters (1901-1942), gereformeerd predikant, is geschreven door A. Elshout (1906-1983), collega en vriend.¹⁶³ Hij is opgepakt door de SD vanwege zijn schrijven tegen het nationaalsocialisme en gevangengezet in Kamp Amersfoort. Op 15 oktober 1942 overleed hij - volgens de kampadministratie - aan de gevolgen van buikvliesontsteking.¹⁶⁴

Meesters' biografie is tamelijk beschrijvend. Pas de laatste vier pagina's komt Elshout tot een duiding van diens motieven. Hij liet zich ten allen tijde leiden door het Woord, dat was zijn leidraad en maakte dat hij op moest staan tegen Duitsers.¹⁶⁵ De term martelaar komt bij Elshout, net als bij de meeste auteurs in V.D.M.-serie, niet expliciet voor.

¹⁵⁴ De Geus-Smelt, M.J., *Gaande in gehoorzaamheid*, p. 26.

¹⁵⁵ Nawijn, E.I.F., *Koninklijk onderscheiden*, pp. 34, 39-41

¹⁵⁶ Nawijn, E.I.F., *Koninklijk onderscheiden*, p.42.

¹⁵⁷ Nawijn, E.I.F., *Koninklijk onderscheiden*, p.

¹⁵⁸ Nawijn, E.I.F., *Koninklijk Onderscheiden*, p. 1.

¹⁵⁹ Nawijn, E.I.F., *Koninklijk Onderscheiden*, p. 7.

¹⁶⁰ Nawijn, E.I.F., *Koninklijk Onderscheiden*, p. 33.

¹⁶¹ Nawijn, E.I.F., *Koninklijk Onderscheiden*, p. 45.

¹⁶² Nawijn, E.I.F., *Koninklijk Onderscheiden*, p. 46.

¹⁶³ Elshout, A., *De leeuw heeft gebruld...*, p.1.

¹⁶⁴ Elshout, A., *De leeuw heeft gebruld...*, p. 13.

¹⁶⁵ Elshout, A., *De leeuw heeft gebruld...*, pp. 16-17.

Elshout treurt over zijn vriend maar wil het verlies niet buiten Gods raad plaatsen: “Maar Gods wil was, dat hij zou gaan naar z’n hemelsch Tehuis.”¹⁶⁶ Toch lijken de emoties de overhand te krijgen in de slotlinea. Hier lijkt hij op Nawijn, die blijft worstelen met het waarom: “Afgesneden vlak voor den trouwdag. Na nog geen jaar als predikant gearbeid te hebben.”¹⁶⁷ Daarmee geeft Elshout geen definitieve afsluiting, maar laat het uit aan God over: “Hij alleen, zal de waarde bepalen van den dag.”¹⁶⁸

Hans de Jong

Het negentiende deel is een korte levensschets van de gereformeerde ds. H. (Hans) de Jong (1906-1944) door Ds. N. Willemse (1900-1977), de collega in Charlois die de uitvaartdienst van De Jong leidde.¹⁶⁹ De Jong was als lid van de L.O. en de K.P. op verschillende manier bij het verzet betrokken. Op 28 oktober werd hij door de SS in Rotterdam gefusilleerd.

Willemse schrijft deze biografie vanuit een preek die De Jong heeft gehouden, waar God als zwijgende, toelatende wordt geschetst.¹⁷⁰ Maar deze God was wel de Heere, en dat maakte dat De Jong bleef geloven en bleef strijden.¹⁷¹ Hij zette zich in voor hen die in de donkere binnenstad van Rotterdam wegwijnden, vervreemd van het evangelie. Hij was “bewogen met hun eeuwig lot.”¹⁷² In dat kader moet ook de aangehaalde preek van De Jong over de wijze en dwaze maagden verstaan worden. De dwazen waren de “nette kerkmensen”, die hebben verzuimd beeldrager Gods te zijn.

Dit maakt het tot een sterke biografie met een duidelijke focus, ondanks de schaarse biografische gegevens. De Jong wordt als predikant en verzetsman als iemand uit een stuk wordt neergezet. Hij heeft vanuit zijn geloof verzet geboden tegen de overheerser. Ook in dit deel neemt Willemse het woord martelaar niet in de mond. Wel komt het getuigenis van De Jong in dit deel in diens eigen woorden naar voren.

Willemse is verscheurd van verdriet en laat zijn moeite zien: “Ontroerend. [...] zoo maar uit ’t volle leven, dat hij zoo intens meebeleeft, weggerukt.”¹⁷³ We krijgen een inzicht in de intense worsteling van Willemse als theoloog: “We dachten even, had God er maar niets mee te maken! Konden we de oorzaak van onze smart maar afschuiven op de vijand. Maar toch ook: wat heerlijk. ’t Moordwapen van den vijand en die vijand zelf eveneens, stonden in dienst van dien grooten en geweldigen God, Die Hans de Jong meer liefhad, dan een moeder ’t kon.”¹⁷⁴ Uiteindelijk vindt ook Willemse, net als Wielenga, dus een antwoord in de klassieke voorzienigheidsleer. Dit gaat met een grote worsteling gepaard: “We voelden de pijn van het Asafprobleem¹⁷⁵ snijden door onze ziel. [...] Had God er maar niets mee te maken! Konden we de

¹⁶⁶ Elshout, A., *De leeuw heeft gebruld...*, p. 15.

¹⁶⁷ Elshout, A., *De leeuw heeft gebruld...*, p. 19.

¹⁶⁸ Elshout, A., *De leeuw heeft gebruld...*, p. 19.

¹⁶⁹ Willemse, N., *Arbeider in ’t licht van den oogstdag*, p. 26.

¹⁷⁰ Willemse, N., *Arbeider in ’t licht van den oogstdag*, pp. 4-8.

¹⁷¹ Willemse, N., *Arbeider in ’t licht van den oogstdag*, p. 8.

¹⁷² Willemse, N., *Arbeider in ’t licht van den oogstdag*, p. 23.

¹⁷³ Willemse, N., *Arbeider in ’t licht van den oogstdag*, p. 25.

¹⁷⁴ Willemse, N., *Arbeider in ’t licht van den oogstdag*, p. 25.

¹⁷⁵ Het Asafprobleem vindt zijn basis in psalm 73. Asaf worstelt met het feit dat het de goddelozen goed gaat, maar hem als rechtvaardige allerhande ellende overkomt. Willemse worstelt hier met het leed wat hem overkomen is met het verlies van Hans de Jong.

oorzaak van onze smart alleen maar afschuiven op den vijand!”¹⁷⁶ Het deel eindigt met een eschatologische bede: “Kom, Heere Jezus!”¹⁷⁷

Opvallend is dat het getuigenis van Hans de Jong ook verder gestalte heeft gekregen. Jaap van Gelderen herdenkt hem in het boek *De weg ligt vooruit*, een gedenkboek ter ere van honderd jaar gereformeerde kerk van Rotterdam-Charlois.¹⁷⁸ Van Gelderen beschrijft De Jong als iemand die vanuit het geloof het nationaalsocialisme heeft bestreden. Daarbij haalt hij woorden aan die bij het graf gesproken zijn: “Hij heeft getuigd, dat ook de illegale strijd niet gevoerd mocht worden uit vleeschelijke haat, of uit menselijk idealisme. ’t Moest een geloofsstrijd zijn.”¹⁷⁹

Dirk Arie van den Bosch

Het twintigste deel is geschreven ter herinnering aan de confessioneel-hervormde ds. D.A. van den Bosch (1884-1942) door collega dr. L.D. Terlaak Poot (1890-1974). Hij werd opgepakt vanwege de brochure 666¹⁸⁰, maar vermoedelijk ook vanwege zijn vooroorlogse waarschuwingen tegen het Duitse nationaalsocialisme.¹⁸¹ Opvallend aan dit deel is dat Terlaak Poot niets schrijft over de doodsoorzaak van Van den Bosch. Van den Bosch is op 20 maart 1942 in Kamp Amersfoort overleden aan de gevolgen van dysenterie. Gelijktijdig met het verschijnen van *Geloofsgetuige* deed de dochter van Van den Bosch een boekje uitkomen over haar vader.¹⁸²

Van den Bosch was een bekende persoonlijkheid in die tijd. Terlaak Poot beschrijft hem dan ook als “de Haagsche Spurgeon” die duizenden mensen trok met zijn prediking. Hij wordt door Terlaak Poot grotendeels als prediker herdacht; er zijn veel fragmenten van preken in dit deel opgenomen. Dat heeft als nadeel dat Terlaak Poot nauwelijks biografische gegevens verschaft. Het is vanwege zijn prediking dat Van den Bosch nog steeds spreekt, ook al is hij niet meer onder ons, schrijft Terlaak Poot.¹⁸³ Omdat ook Van den Bosch vanwege zijn prediking is opgepakt en vanwege zijn verzet is opgepakt en is overleden kan hij getypeerd worden als geloofsgetuige.

Theologisch zie ik Terlaak Poot duiding geven aan het feit dat “de bitterste bitterheden in den verborgen omgang met God als zoet gemaakt” worden.¹⁸⁴ Toch zie ik de auteur niet worstelen met het Godsbestuur. Het lijkt Terlaak Poot niet gepast, want wij moeten “ons immer opnieuw schikken naar Gods appel.”¹⁸⁵

Frederik Karel van Evert

Deze korte levensschets van de hervormde ds. F.K. van Evert (1903-1943) is van de hand van dr. A. van der Hoeven (1903-1986), een vriend van Van Evert.¹⁸⁶ Van Evert hield Joden uit de handen van de bezetter, en liet zich in zijn preken meermaals kritisch uit over het Duitse regime.¹⁸⁷ Op 31

¹⁷⁶ Willemse, N., *Arbeider in 't licht van den oogstdag*, p. 25.

¹⁷⁷ Willemse, N., *Arbeider in 't licht van den oogstdag*, p. 27.

¹⁷⁸ Van Gelderen, J., *De weg ligt vooruit. De Gereformeerde Kerk van Rotterdam-Charlois 1887-1987* (Kampen: Kok, 1987), pp. 156-159.

¹⁷⁹ Van Gelderen, J., *De weg ligt vooruit*, p. 159.

¹⁸⁰ Van den Bosch, D.A., 666. *Het getal eens mensen* (Wageningen: H. Veenman en zonen, 1946).

¹⁸¹ Terlaak Poot, L.D., *Geloofsgetuige*, p. 25.

¹⁸² Lijnden-Van den Bosch, *Dominee D.A. van den Bosch* (Wageningen: H. Veenman en zonen, 1946).

¹⁸³ Terlaak Poot, L.D., *Geloofsgetuige*, p. 29.

¹⁸⁴ Terlaak Poot, L.D., *Geloofsgetuige*, p. 28.

¹⁸⁵ Terlaak Poot, L.D., *Geloofsgetuige*, p. 28.

¹⁸⁶ Van der Hoeven, A., *Een Getuige des Heeren*, p. 3.

¹⁸⁷ Van der Hoeven, A., *Een Getuige des Heeren*, p. 20.

januari 1943 overleed Van Evert na een periode van mishandeling en ondervoeding in Kamp Vught.¹⁸⁸

In zijn preken heeft Van Evert “alleen Christus als Heer” willen verkondigen, waarmee hij zijn gemeente opwekte zich te verzetten tegen de bezetter.¹⁸⁹ Zijn verzet is dus gekleurd door te getuigen van Christus, wat hem zijn leven kostte. In die zin kan ook Van Evert impliciet onder de definitie martelaar gerekend worden.

Van der Hoeven heeft deze biografie samengesteld met behulp van andere nabestaanden. Dat maakt dat deze biografie een dubbelheid in zich draagt. Veel detail kan ten koste gaan van het theologische karakter van dit deel. Is het de schroom om iets te kunnen zeggen? Van der Hoeven leidde immers de rouwdienst van Van Evert. Of is het in de geest van het “blijmoedig christendom” waarin Van Evert is opgevoed?¹⁹⁰ In dat geval is het minder opmerkelijk dat deze biografie eindigt met een lofprijzing.¹⁹¹

Paulus Hermanus Borgers

Deel tweeëntwintig gaat over het leven en sterven van de lutherse predikant P.H. Borgers (1900-1945) en is geschreven door diens collega W.F. Jense (1921-2005). Vanwege zijn prediking en opstelling tegen de bezetting werd hij in 1944 opgepakt. Borgers' preken waren een “ondubbelzinnig anti-nationaalsocialistisch getuigenis om de liefde van Christus.”¹⁹² Op 10 februari overleed Borgers in Neuengamme bij Hamburg aan uitputting en verzwakking.

In dit deel gaat Jense uitgebreid in op het werkzame leven van Borgers, waarbij hij welhaast een toon van blijmoedigheid aanslaat. Zelfs van het feit van Goede Vrijdag moet “in verheven blijdschap worden getuigd”, schrijft Jense. In dit deel is geen spoor van vertwijfeling of sterk verdriet te merken. Natuurlijk, de gemeente is bedroefd, maar mag zich volgens Jense vertroosten in het feit dat Gods liefde mee gaat, en “niets ons kan scheiden van de liefde Gods, welke is in Christus Jezus, onzen Heer.”¹⁹³

Haast triomfantelijk schrijft Jense dat “de kerk heeft haar stem dan doen hooren tegen gruwelijk onrecht. Zij heeft gesproken daar waar zwijgen verloochenen was.”¹⁹⁴ Aldus suggereert hij dat bijna iedereen in de kerk betrokken was in het verzet tegen het nationaal-socialisme. Hiermee vormt hij een in de serie een behoorlijke uitzondering, omdat er in veel andere delen juist een verbitterd wordt gereageerd op het feit dat maar zo weinigen de roeping hebben verstaan, zoals bij het deel over Ader, of van De Jong uit Charlois. Er lijkt hier enigszins sprake te zijn van overdekking door het tegendeel: de lutherse kerken in Nederland (met hun vele contacten over de oostgrens, en frequent bezocht door lutherse Duitse soldaten in bezettingstijd) stonden niet bekend als nationaal-socialistisch, maar zeker ook niet als haarden van verzet.

¹⁸⁸ Van der Hoeven, A., *Een Getuige des Heeren*, p. 22.

¹⁸⁹ Van der Hoeven, A., *Een Getuige des Heeren*, pp. 19-20.

¹⁹⁰ Van der Hoeven, A., *Een Getuige des Heeren*, p. 3.

¹⁹¹ Van der Hoeven, A., *Een Getuige des Heeren*, p. 23.

¹⁹² Jense, W.F., *De lof der liefde*, p. 4.

¹⁹³ Jense, W.F., *De lof der liefde*, p. 26.

¹⁹⁴ Jense, W.F., *De lof der liefde*, p. 20.

Als laatste wordt Jense op één lijn gezet met onder andere Kaj Munk, Bonhoeffer en Niemöller.¹⁹⁵ Jense lijkt daarmee te suggereren dat de lutheranen in Nederland blij mogen zijn met dit sterven, zodat ook zij hun martelaar 'leveren'.

Pieter Hendrik Wolfert

Deel drieëntwintig gaat over de gereformeerde predikant P.H. Wolfert (1902-1945) en is geschreven door de hervormde ds. S. Kooistra, collega en vriend.¹⁹⁶ Opvallend is dat Kooistra, in tegenstelling tot de andere delen in de serie, dus niet van dezelfde denominatie lid is als de omgekomen predikant. Wolfert heeft veel in het verzet betekend en bracht hij veel onderduikers onder.¹⁹⁷ Op 29 maart 1945 is hij door de Duitsers in Wierden doodgeschoten door een vuurpeloton.¹⁹⁸

Kooistra beschrijft in het eerste deel van de biografie het leven van Wolfert voor de oorlog. Daarin blijft hij sterk biografisch, met een karakterschets van de gelovige Wolfert. De tweede helft van de biografie handelt over het leven van Wolfert in de oorlog vanuit het perspectief van Kooistra. Het verzet in de oorlog geschiedde volgens hem "uit roeping om God te dienen, ook in het werk der barmhartigheid aan de Joden."¹⁹⁹ Daarmee beschrijft Kooistra expliciet Wolfert als martelaar, waarbij hij het Te Deum aanhaalt: "profeten, *martelaars* vermelden daar uw eer."²⁰⁰

Dit martelaarschap is echter met twijfel omgeven. Kooistra stelt hetzelfde als Nawijn: "Gods wegen zijn ondoorgrondelijk."²⁰¹ Verder in de biografie drukt hij zich nog sterker uit: "onpeilbaar in verstand... God blijft verborgen." Kooistra lijkt achter te blijven in verdriet en rouw, terwijl "daar boven" de Kerk de heerlijkheid van de Heer looft.²⁰² Kennelijk lukt het Kooistra "hier beneden" niet meer.

Jan Willem Tunderman

Deel vierentwintig is een In Memoriam van ds. J.W. Tunderman (1903-1942), gereformeerd predikant onder andere te Groningen-Helpman. Zijn opvolger in het dorp, de gereformeerde predikant H.J. Spier (1907-1975) schreef het deel. Tunderman werd vanwege zijn prediking opgepakt en naar Dachau getransporteerd.²⁰³ Hij overleed op 26 december 1942 aan de gevolgen van diverse "medische experimenten."²⁰⁴

Spier beschrijft Tunderman "vanuit het leven" en niet vanuit "de dood."²⁰⁵ Tussen de regels door lees ik een worsteling die niet nader wordt uitgewerkt: "Heel sterk spreekt ons in zijn levenseinde [...]: de mensch overdenkt zijn weg, maar de HEERE stuurt zijn gang."²⁰⁶ Dat maakt dat Spier ook kan zeggen dat God hem "hem verdriet heeft opgelegd."²⁰⁷

¹⁹⁵ Jense, W.F., *De lof der liefde*, p. 27.

¹⁹⁶ Kooistra, S., *Ik zal door 's vijands zwaard niet sterven, maar leven...*, p. 3.

¹⁹⁷ Kooistra, S., *Ik zal door 's vijands zwaard niet sterven, maar leven...*, pp. 19-21.

¹⁹⁸ Kooistra, S., *Ik zal door 's vijands zwaard niet sterven, maar leven...*, p. 30.

¹⁹⁹ Kooistra, S., *Ik zal door 's vijands zwaard niet sterven, maar leven...*, p.40.

²⁰⁰ Kooistra, S., *Ik zal door 's vijands zwaard niet sterven, maar leven...*, p. 15.

²⁰¹ Kooistra, S., *Ik zal door 's vijands zwaard niet sterven, maar leven...*, p. 27.

²⁰² Kooistra, S., *Ik zal door 's vijands zwaard niet sterven, maar leven...*, p, 31.

²⁰³ Spier, H.J., *Het offer van het leven*, p. 15.

²⁰⁴ Spier, H.J., *Het offer van het leven*, p. 22.

²⁰⁵ Spier, H.J., *Het offer van het leven*, p. 7.

²⁰⁶ Spier, H.J., *Het offer van het leven*, p. 19.

²⁰⁷ Spier, H.J., *Het offer van het leven*, p. 5.

Daarnaast beschrijft Spier Tunderman als een held die zijn leven offerde en die “niet knielde voor het beest van het moderne Babel van Hitler.”²⁰⁸ Dat is ook de boodschap geweest van Tunderman. Het gaat Spier het er voortdurend om dat Christus die “heel ons leven op elk gebied ons vernieuwt, en doet strijden en overwinnen, omdat Hij zijn Rijk komen doet.”²⁰⁹ Hier wordt Tunderman impliciet als martelaar neergeschreven, maar nu met een heroïsche toets. Dit heldendom is in de andere delen zo goed als afwezig. Net als bij Henk de Jong lijkt er een contrast te bestaan tussen de krachtige taal van het In Memoriam en het private verdriet van de naaste betrokkenen. De weduwe van Tunderman kwam de slag psychisch en fysiek niet meer te boven blijkt uit haar recent uitgegeven dagboek.²¹⁰

Nanne Zwiép

Het vijftiende deel is een korte levensbeschrijving van de Nederlandse hervormde predikant N. Zwiép (1894-1942), geschreven door zijn vriend en eveneens hervormde predikant J.L. De Wolf (1894-1967). Van de achttien pagina's beschrijft De Wolf er vijf over Zwiép in oorlogstijd en zijn prediking tegen het nationaalsocialisme. Hij overleed op 24 november in Dachau aan verzwakking.²¹¹

De Wolf beschrijft Zwiép als een moderne theoloog die de vrijzinnige richting was toegedaan.²¹² In dit korte In Memoriam gaat De Wolf breed in op de theologische ontwikkeling die Zwiép meemaakte en welke invloed dat heeft gehad op zijn prediking. Het frustreerde Zwiép dat er zo weinig verontrusting was over de opkomst van het nationaalsocialisme, waar hij zo tegen gekant was.²¹³ Zijn prediking heeft hem uiteindelijk zijn leven gekost. Hoewel dit hem tot een martelaar maakt, spreek De Wolf daar minimaal over. De persoonlijke eigenschappen van Zwiép lijken te overheersen.

De Wolf is tamelijk beschrijvend in zijn biografie, maar laat sporadisch iets los van zijn worsteling. Enerzijds lijkt De Wolf aan te sluiten bij hoe Zwiép er zelf over preekte: “Was niet in Christus een Wijsheid die *niet* in het verlengde van onze wijsheid lag?”²¹⁴ Anderzijds is er het blijvende en overheersende verdriet van “de smartelijke herinnering aan een vriendelijke, zachtmoedige man.”²¹⁵

Willem Jacob van Enk

Deel zesentwintig bevat een levens- en stervensbericht van de gereformeerde ds. W.J. van Enk (1904-1945) en is opgesteld door zijn broer, eveneens gereformeerd predikant, D. van Enk (1902-1981).²¹⁶ In Vries raakte W.J. van Enk betrokken bij het verzet en de illegale verzetskrant *Trouw*.²¹⁷ Daarnaast waarschuwde hij in zijn prediking fel en onophoudelijk tegen het

²⁰⁸ Spier, H.J., *Het offer van het leven*, p. 16.

²⁰⁹ Spier, H.J., *Het offer van het leven*, p. 12.

²¹⁰ J. Tunderman, *Hij was in Dachau. Oorlogsdagboek van Jeanne Tunderman* (Barneveld: Plateau, 2014).

²¹¹ De Wolf, J.L., *Getrouw tot in den dood*, p. 18.

²¹² De Wolf, J.L., *Getrouw tot in den dood*, p. 9.

²¹³ De Wolf, J.L., *Getrouw tot in den dood*, p. 14.

²¹⁴ De Wolf, J.L., *Getrouw tot in den dood*, p. 15.

²¹⁵ De Wolf, J.L., *Getrouw tot in den dood*, p. 18.

²¹⁶ Van Enk, D., *Christus voor alles*, p. 3.

²¹⁷ Harinck, G., *‘Er lag een vreemde dreiging over alles’*, p. 69.

nationaalsocialisme.²¹⁸ In 1944 werd hij opgepakt en in 1945 afgevoerd naar Kamp Neuengamme waar hij op 12 februari overleed na zware dwangarbeid.²¹⁹

Zijn broer beschrijft Van Enk vanuit het perspectief dat ook “één Jezusprediking zijn [...], als Hij maar grootgemaakt wordt, ook in en door dit boekje.”²²⁰ Deze biografie kent een welhaast dankbare toets, want Christus is grootgemaakt door het leven en sterven van Van Enk. Hij blijft als strijder tegen het nazi-dom vanuit een Godsvertrouwen in de gedachten van de biograaf voortleven.²²¹

Van verdriet en een worsteling lijkt geen sprake te zijn, veeleer het tegendeel: “Het is met mijn broer verder ook goed gegaan, want de Heere Jezus was bij hem.”²²² Van Enk schrijft daarna over de eschatologische verwachting die hem hoop geeft: “En dan zullen we samen Hem grootmaken in alle eeuwigheid.”²²³

De biografie wordt voornamelijk geschreven vanuit het ambtelijke perspectief van W.J. van Enk. Dat maakt enerzijds de theologische duiding heel krachtig: Christus moet worden grootgemaakt. Anderzijds geeft het boek nauwelijks biografisch detail en laat zijn broer summier ruimte voor het verdriet. Daar staat tegenover dat de Christuspresentie een vast referentiepunt vormt voor D. van Enk, waar niet aan getornd mag worden.

Gerard Anne Pasma

De levensherinneringen van de Nederlandse hervormde predikant G.A. Pasma (1909-1945) zijn geschreven door zijn echtgenote W.A. Pasma-van Haaften. Pasma werd in 1944 opgepakt vanwege zijn prediking en catechisatie waarbij hij fel waarschuwde tegen het nationaalsocialisme.²²⁴ Op 22 april 1945 overleed Pasma in Wöbbelin aan de gevolgen van dysenterie.²²⁵

In het ‘Woord vooraf’ schrijft mevrouw Pasma de nadruk te willen leggen de biografie te plaatsen in het kader van “het Getuigenis van Jezus Christus.”²²⁶ Toch laat zij niet onverlet te worstelen met “het raadselachtige in Gods wezen.”²²⁷ De biografie is vanuit een sterk persoonlijke perspectief geschreven, en brengt de persoon van Pasma dichtbij.

Haar man zag al vroeg de gevaren van het nationaalsocialisme als aanval op het Evangelie van Jezus Christus.²²⁸ Hitler was het tegenover van Christus en moest derhalve bestreden worden. Dat heeft hij met de hoogste prijs betaald. Hij is als volgeling van Christus omgekomen. Het woord ‘martelaar’ wordt ook in deze biografie vermeden.

Mevrouw Pasma worstelt in de inleiding met Gods duistere wegen, maar ontvangt ook troost uit de laatste woorden van haar man die haar bereiken: “God gaat mee.”²²⁹ Toch schuilt er

²¹⁸ Van Enk, D., *Christus voor alles*, p. 11.

²¹⁹ Van Enk, D., *Christus voor alles*, p. 16.

²²⁰ Van Enk, D., *Christus voor alles*, pp. 3-4.

²²¹ Van Enk, D., *Christus voor alles*, p. 15.

²²² Van Enk, D., *Christus voor alles*, p. 16.

²²³ Van Enk, D., *Christus voor alles*, p. 16.

²²⁴ Pasma-Van Haaften, W.A., *Gij zult mijne getuigen zijn*, p. 10.

²²⁵ Pasma-Van Haaften, W.A., *Gij zult mijne getuigen zijn*, p. 13.

²²⁶ Pasma-Van Haaften, W.A., *Gij zult mijne getuigen zijn*, p. 1.

²²⁷ Pasma-Van Haaften, W.A., *Gij zult mijne getuigen zijn*, p. 1.

²²⁸ Pasma-Van Haaften, W.A., *Gij zult mijne getuigen zijn*, p. 6.

²²⁹ Pasma-Van Haaften, W.A., *Gij zult mijne getuigen zijn*, p. 12.

een contrast in deze biografie. Terwijl de vader van mevrouw Pasma preekt over de in blijdschap veranderende droefheid, overlijdt ds. Pasma “in eenzaamheid van een wreed, goddeloos kamp.”²³⁰

Willem Reinders

Het achtentwintigste deel is een korte levensschets van ds. W. Reinders (1895-1945). Dit In Memoriam is geschreven door zijn zwager P. Melles, eveneens gereformeerde predikant.²³¹ Hij had meegeholpen om een Joods gezin onder te brengen op een boerderij. Zijn betrokkenheid werd ontdekt en in 1944 werd hij gevangen genomen en uiteindelijk naar Bergen-Belsen getransporteerd. Hij overleed op 5 maart in 1945 aldaar aan vlektyfus.²³²

Deze biografie is verreweg de kortste biografie van de serie (twaalf pagina's). Melles geeft tamelijk veel biografisch detail in zijn herdenking van ds. Reinders. Het is voor Melles belangrijk dat Reinders ook in het kamp in zijn ambt bleef. Hij hield tijdens zijn gevangenschap clandestien preken en deed zelfs nog aan studie.²³³ Melles beschrijft Reinders niet impliciet of expliciet als een martelaar namens de kerk. Volgens neocalvinistisch principe was het niet alleen de kerk als instituut maar ook de kerk als organisme (de ook daarbuiten actieve leden, o.a. in de Antirevolutionaire Partij) dat hem dreef, naast de liefde voor het koningshuis.²³⁴

Reinders wordt door Melles op lijn gezet met Mozes: “stervende, ver van het vaderland en van de zijnen in het land van Moab, in Gods armen.”²³⁵ Opmerkelijk is dat tijdens der herdenkingsdienst twee hervormde collega's het woord voerden. Voor Melles was dat een teken dat Reinders, hoewel “streng gereformeerd [...] de Una Sancte [sic] een groote plaats had in zijn hart.”²³⁶

Josef Wilhelm Bernhard Cohen

In deel negenentwintig wordt ds. J.W.B. Cohen (1904-1942) beschreven door zijn vriend W. Schregardus, hervormd predikant. In 1941 werd Cohen, “Israëliet van geboorte”²³⁷, opgepakt wegens zijn prediking.²³⁸ Van hem is niet bekend waar en waaraan hij is overleden. Officieel luidde de boodschap: “Overleden, 23 Mei, oorzaak longontsteking, hartfalen.”²³⁹

Schregardus typeert Cohen als een antimilitarist en een blijvende getuige van de verlossing die in Christus is.²⁴⁰ Daarmee druiste zijn prediking tegen alles wat nationaalsocialistisch was is. Duidelijk wordt dat, hoewel ook Schregardus het woord ‘martelaar’ niet gebruikt, hij wel als zodanig wordt beschreven. Zijn prediking en navolging van Christus hebben hem zijn leven gekost.

²³⁰ Pasma-Van Haften, W.A., *Gij zult mijne getuigen zijn*, p. 13.

²³¹ Melles, P., *Vervolgd en....Zalig!* p. 5.

²³² Melles, P., *Vervolgd en....Zalig!* p. 10.

²³³ Melles, P., *Vervolgd en....Zalig!* p. 10.

²³⁴ Melles, P., *Vervolgd en....Zalig!* p. 8.

²³⁵ Melles, P., *Vervolgd en....Zalig!* p. 11.

²³⁶ Melles, P., *Vervolgd en....Zalig!* p. 11.

²³⁷ Schregardus, W., *Gods Woord als vuur*, p. 8.

²³⁸ Schregardus, W., *Gods Woord als vuur*, p. 20.

²³⁹ Schregardus, W., *Gods Woord als vuur*, pp. 21-22.

²⁴⁰ Schregardus, W., *Gods Woord als vuur*, p. 20.

Daarnaast zijn in de biografie volgens Schregardus een aantal zaken relevant. Als eerste dat Christendom kruisdragen is.²⁴¹ Maar ook dat Christendom vreugde is. Het is de vreugde van het Nieuwe Rijk, waar “Gods genade in het midden is, waar Christus ons tot nieuwe mensen maakt.”²⁴²

Johannes Kapteyn

Het leven en sterven van de gereformeerde predikant J. Kapteyn (1908-1942) zou aanvankelijk beschreven worden door de vrijgemaakte ds. D. van Dijk (1887-1985), die Kapteyn bevestigde als predikant in Groningen en als deel in de V.D.M.-serie verschijnen.²⁴³ Door omstandigheden is dit niet gelukt. Uiteindelijk is het leven en sterven van J. Kapteyn als eigenstandig boek, vervaardigd door de eveneens vrijgemaakte Rudolf van Reest (pseudoniem voor K.C. van Spronsen) onder medewerking van Klaas Schilder, in september 1946 verschenen bij Uitgeverij A. de Jager te Groningen.²⁴⁴ Van Reest was een vriend en collega bij het blad *De Reformatie*. Kapteyn werd op 10 april 1942 opgepakt wegens zijn prediking. Op 8 augustus 1942 overleed Johannes Kapteyn door verzwakking in kamp Dachau.²⁴⁵

Zoals eerder opgemerkt is de biografie over Kapteyn uitgebreider dan de delen uit de V.D.M.-serie. Al vanuit de titel worden de intenties van de schrijvers helder; Kapteyn was een martelaar, een bloedgetuige. De schrijvers van de biografie zijn het er over eens dat Kapteyn zich bij de Vrijmaking van 1944 zou hebben aangesloten. Dat maakt dat het boekje een strijdvaardige toon kent. Van een verwerking van verdriet is nauwelijks sprake, in tegenstelling tot veel andere delen van de uiteindelijke V.D.M.-serie.

In Kapteyn zien de auteurs hoe de kerk zich gaat ontwikkelen.²⁴⁶ Het getuigenis van Kapteyn bestaat uit het opstaan tegen de verburgelijking, welke gelijkstaat aan wereldgelijkvormigheid.²⁴⁷ Kapteyn is het prototype gelovige temidden van een gemeente van “baardelooze knapen.” Kapteyn is als een martelaar door God gekozen en zijn roeping verstaan op Christus na te volgen. De rest heeft zijn roeping ontlopen, en zal het oordeel wachten op de jongste dag betogen de auteurs.²⁴⁸ Van Reest en Schilder gaan heel ver in hun theologische duiding; het bloed van Kapteyn “is vergoten, [...] om u en om mij, om de Kerk van Nederland.”²⁴⁹ Daarmee krijgt het offer van Kapteyn haast de intonatie van een plaatsvervangend offer. Maar of de auteurs dat bedoeld hebben is de vraag.

Dit deel kiest markant positie. Kapteyns martelaarschap is onbetwist en zijn houding tijdens de oorlog is onderscheidend geweest. Het heeft voor een scheiding gezorgd tussen de hele en halve gelovigen, waarbij Kapteyn het prototype is geweest voor de eerste categorie.

2.3 Conclusie

Uit de bovenstaande beschrijvingen blijkt dat de In Memoria zich kenmerken door opvallende onderlinge verschillen. Sommige bijdragen kiezen voor een min of meer biografische invalshoek,

²⁴¹ Schregardus, W., *Gods Woord als vuur*, p. 15.

²⁴² Schregardus, W., *Gods Woord als vuur*, p. 22.

²⁴³ Van Reest, R. en K. Schilder, *Een bloedgetuige der kerk* (Groningen: De Jager, 1946), p. 28.

²⁴⁴ Van Reest, R. en K. Schilder, *Een bloedgetuige der kerk*, (Groningen: De Jager, 1946).

²⁴⁵ Van Reest, R., *Een bloedgetuige der kerk*, p. 90.

²⁴⁶ Van Reest, R., *Een bloedgetuige der kerk*, p. 122.

²⁴⁷ Van Reest, R., *Een bloedgetuige der kerk*, pp. 122-123.

²⁴⁸ Van Reest, R., *Een bloedgetuige der kerk*, pp. 120.-122.

²⁴⁹ Van Reest, R., *Een bloedgetuige der kerk*, p. 123.

andere leggen ook theologische accenten. De nadruk op Woordbediening is minder groot dan op grond van de titel van serie verwacht zou kunnen worden. Opvallend is dat veel auteurs bewust ruimte laten voor onzekerheid. Blijkbaar schroomde men niet om te schrijven vanuit een positie van 'niet-weten' en daarmee een geestelijk monument te creëren waarin ook de onbeantwoorde vragen mogen blijven bestaan. De indruk wordt gewekt dat menig auteur vooral schreef vanuit eigen verdriet en verslagenheid, minder vanuit de prediking (Woordbediening) van de overleden predikant.

Hoofdstuk 3 Theologische analyse

3.1 Inleiding

Op basis van de voorgaande beschrijvingen kunnen meerdere terugkerende thema's worden onderscheiden. In dit hoofdstuk ga ik in op twee daarvan, die in de V.D.M.-serie meer terughoudend besproken worden dan ik tevoren had vermoed: 'martelaarschap' en 'voorzienigheid'.

3.2 Martelaarschap

Een aanzienlijk deel van de herdachte predikanten stierf vanwege hun prediking of hun verzet tegen het naziregime. Eykman, Laarman en Immink zijn daarentegen niet omgekomen als represaille op hun verzet. Eykman nam deel aan het verzet, maar overleed aan longkanker. Laarman en Immink overleden als gevolg van een bombardement. Immink had part noch deel aan het verzet. Hij wordt door Berkelbach van der Sprenkel neergezet als een vredemaker en vrede-stichter. Het wordt niet helder waarom Immink in de serie terecht is gekomen, anders dan bij voorbeeld Jan Koopmans.²⁵⁰

Verwijzingen naar martelaarschap in de serie zijn veelal indirect, en zelden gebaseerd op een nauwkeurige analyse van wat daaronder dient te worden verstaan. Rijper wordt veeleer neergezet als een tobber dan als een held. Van Enk en Reinders hebben duidelijker een rol gehad in het gorganiseerd verzet. Toch worden zij niet beschreven als martelaren. Voor de broer van Van Enk had dit een duidelijke theologische spits, als Christus maar grootgemaakt wordt. Het deel van Van Enk komt in 1948 uit, drie jaar na de oorlog. Van een eerste worsteling zoals bij de eerste delen lijkt bij hem geen sprake meer. Veel meer is er sprake van een sterk eschatologische verwachting. Voor Melles was de ambtelijke bediening van Reinders het centrale thema, niet een duiding daarvan als martelaar. Zijn verzet lag op het politieke (antirevolutionaire), niet op het kerkelijke terrein.

Ferwerda wordt door Wielenga expliciet als een door God tot de dood bestemde beschreven. Was het een eigen keus? Wielenga ontkent dat. Dezelfde ambiguïteit is ook in de biografie van Van der Vegt aanwezig. Zuidema noemt hem een martelaar, maar indirect. De worsteling met het waarom vormt veeleer als een kenmerk van de V.D.M.-serie. Daarmee kan samenhangen dat slechts drie predikanten expliciet als martelaar worden herdacht: Borgers, Wolfert en Kapteyn. Wolfert is in "heerlijkheid, daarboven" opgenomen. Samen met de "profeten en martelaars" is de aardse strijd gestreden. De lutheranen hebben in hun triomfantelijk getoonzette biografie 'hun' martelaar voor de natie geleverd met Borgers. Toch is dit beslist geen standaard in het geheel van de serie. Veeleer gebruiken de auteurs woorden als 'strijd', 'offer', 'roeping' om het gewelddadig einde te duiden. Martelaarschap is dus duidelijk een minder gebezigde term.

Kennelijk heeft er, althans in de serie V.D.M., net na de Tweede Wereldoorlog bij een aanzienlijk deel van de protestanten terughoudendheid bestaan om de gevallen predikanten als martelaar te herdenken. Bij de rooms-katholieken in 2008 is echter een heel ander geluid te horen. Hoe valt dit te verklaren?

²⁵⁰ Vgl. Ridderbos, J., *Predikanten in de frontline. De gevolgen van deelname aan het (kerkelijk) verzet in Nederland tijdens WOII* (Barneveld: Vuurbaak, 2015).

Mijn hypothetische antwoord op die vraag begint met de veronderstelling dat het gangbare begrip van martelaarschap in protestantse kring na 1945 mogelijk niet afweek van het rooms-katholieke in 2008: sterven op grond van een bewuste keus en in overeenstemming met de leer van de kerk. Mocht deze hypothese juist zijn, dan is duidelijk waarom martelaarschap een problematische categorie was voor protestanten na 1945. Kenmerkend voor de In Memoria in de V.D.M.-serie is immers de diversiteit van de getuigende Woordbediening, niet de uniformiteit. Bij de hervormden wordt doorgaans maar verwezen naar de betreffende richting binnen de Nederlandse Hervormde Kerk dan naar prediking namens het geheel daarvan. Ook de weerslag van de Woordbediening in de beide doopsgezinde bijdragen is zeer verschillend. Bij de gereformeerden wordt de door een vrijgemaakte auteur beschreven Kapteyn beschreven als bloedgetuige voor de kerk. Synodaal gereformeerde auteurs hebben echter grote moeite om de prediking in een kerk te thematiseren die in 1944 was gescheurd. Los daarvan wordt in menig In Memoriam vermeld dat van een zelf gezocht martelaarschap geen sprake was. Gaan we uit van de rooms-katholieke definities in 2008, dan is martelaarschap op de V.D.M.-serie nauwelijks van toepassing.

3.3 Voorzienigheid

Opvallend is eveneens dat het theologisch spreken inzake de voorzienigheid zelfs bij predikanten en biografen in een en hetzelfde kerkgenootschap (vgl. Ferwerda en Sietsma, of Keuter en Du Croix) sterk uiteen liep. Een centrale tekst in het Nederlandse protestantisme is in dit opzicht de Heidelbergse Catechismus Zondag 1, 9 en 10.²⁵¹ Als de Heidelbergse Catechismus over voorzienigheid spreekt dan gaat het over de onderhouding (conservatio) en regering (gubernatio) van de wereld. Deze zijn gegrond in de wil en voorkennis van God. Niets gaat buiten zijn wil om, ook het kwaad niet. Sterker nog, dat komt ook uit zijn hand. Daarnaast kent de catechismus een sterk teleologisch karakter. Hierin zien we een scheiding tussen de algemene zorg (generalis) en de zorg voor het individu(specialis). *Providentiae generalis* heeft betrekking op de hele wereld, *providentiae specialis* handelt over de zorg en het heil van de enkeling. Het is een benadering die in de In Memoria niet wordt tegengesproken, maar in de meeste gevallen evenmin expliciet beaamd. Het lijkt erop dat de wonden van het verlies te vers waren om deze formuleringen zonder meer te kunnen herhalen.

3.4 Analyse per denominatie

De V.D.M.-serie had een interkerkelijke benadering op het oog. Het is daarom interessant om te analyseren op variatie per denominatie. Welke overeenkomsten en verschillen zijn er te ontdekken? En wat betekent dat voor het geheel van de serie? Wat is het eigene van iedere stroming?

Verschillen per kerkgenootschap

Het ontbreken van een algemeen gedeeld beeld van de voorzienigheid springt in het oog, ondanks de zeker door de gereformeerden en orthodoxe hervormden als normatief erkende HC. Kenmerkend over de hele linie is de erkenning van een confessioneel kader (al verschilt dat per kerk en stroming), dat verdriet en soms woede (waarom?) echter onverlet laat. Beide aspecten bestaan naast elkaar. In de bijdragen vanuit de Nederlandse Hervormde Kerk lijkt de stroming, zoals “vrijzinnig” of “barthiaans”, belangrijker dan het kerkverband. Mede door de betrekkelijke afwezigheid van de Gereformeerde Bond in de V.D.M.-serie is het verband met de confessie in de

²⁵¹ Hartogh, G. den, *Voorzienigheid in donker licht. Herkomst en gebruik van het begrip ‘Providentia Dei’ in de reformatische theologie, in het bijzonder bij Zacharias Ursinus* (Heerenveen: Groen, 1999).

hervormde bijdragen aan de serie eerder impliciet dan expliciet. De twee doopsgezinde bijdragen geven het geloof binnen dit kerkgenootschap zeer verschillend weer. De troost voor Meihuizen zit in de herinnering aan wie Keuter was, het In Memoriam van Du Croix benadrukt daarentegen de navolging van Christus. De lutherse bijdrage vertegenwoordigt een in de serie zeldzame ontkenning van het verdriet (vgl. op een andere manier hetzelfde kenmerk bij de gereformeerde Van Enk). Niettemin vormen de standaard categorieën van herdenken (altijd) en getuigen (bijna altijd, zij het niet steeds gerelateerd aan Woordbediening vanaf de kansel) een verenigend element in de hele serie. Het meest afwijkend in beide opzichten is de bijdrage over Rottenberg. Ook biografie van Kapteyn vormt in menig opzicht een uitzondering. Waar Kirchner de hele breedte van het Nederlandse protestantisme op het oog had, lijken Van Reest en Schilder daar zich juist van af te zetten door Kapteyn voor te stellen als bloedgetuige voor de éne ware kerk.

3.5 Conclusie

Uit de serie wordt duidelijk dat de nabestaanden vaak moeite hadden om tot een eenduidige duiding te komen. Menig een erkent dat het trauma te vers is voor eenduidige verklaringen, misschien zelfs voor troost. Het is helder dat een gebrek aan standaardisatie een duidelijk geluid in de weg zit. Dit hoeft geen nadeel te zijn. De “vroege” getuigenissen in de V.D.M.-serie staan ons toe dicht bij de gelovige mens *achter* geijkte kerkelijke formuleringen te komen, de zoekende mens die vanuit trauma en verlieservaringen theologie betreft bij de herinnering.

Hoofdstuk 4 Twee kerkelijke gedenkboeken

In dit hoofdstuk bespreek ik het hervormde gedenkboek van H.C. Touw en het synodaal-gereformeerde van Th. Delleman in vergelijking met de bijdragen uit de V.D.M.-serie. Per gedenkboek geef ik eerst hun theologische oriëntatie. Vervolgens vergelijk ik de bijdragen in het gedenkboek met de V.D.M.-serie. Daarna kom ik per gedenkboek tot een deelconclusie. Deze conclusies vormen de bouwstenen van de uiteindelijke uitkomst van de analyse in dit hoofdstuk.

4.1 *Het verzet der Hervormde Kerk*

4.1.1 Theologische oriëntatie

Het gedenkboek van de Nederlands Hervormde Kerk kent een duidelijke insteek, blijkens de inleiding; het boek wil niet alleen herdenken, maar heeft ook een boodschap voor de hele samenleving.²⁵² Daarbij laat Touw zich inspireren door Karl Barth. Dit houdt volgens Touw in dat er een “onverzoenlijke tegenstelling” was tussen het nationaalsocialisme (als vorm van natuurlijke religie) en het christelijk geloof. Het besef van deze tegenstelling maakt de kerk actief en maakte haar alert op haar roeping, namelijk een getuigende kerk van het evangelie te zijn voor heel de samenleving.²⁵³ Direct na de oorlog wilde de Nederlandse Hervormde Kerk namelijk een hernieuwde volkskerk vormen, waarbij “er weer ruimte zou komen voor het Evangelie van Jezus Christus in het midden van ons volksleven.”²⁵⁴

4.1.2 Biografieën

In hoofdstuk zeventien van *Het verzet der Hervormde Kerk* worden de gevallen predikanten herdacht in een In Memoriam van elk ongeveer drie pagina's. Het criterium van Touw is helder: “zij bezweken in het concentratiekamp, of vielen door de kogel van den vijand.”²⁵⁵ Dat betekent dat de predikanten Laarman en Immink niet op die wijze herdacht worden. Opvallend is dat er wel plaats is voor Eykman en Koopmans.

Deze twee predikanten hebben namelijk een grote rol gespeeld in de geestelijke doordenking van het verzet. Dat wordt helder uit het volgende criterium van Touw: Zij lieten zich leiden “door eenvoudige gehoorzaamheid aan het Evangelie van Jezus Christus [...] die hun het leven kostte.”²⁵⁶ Toch waakt Touw hen als helden neer te zetten, want de gevallen predikanten lieten zich niet leiden door nationale motieven, en de behoefte om als ‘held’ afgeschilderd te worden was al helemaal niet op zijn plaats: “Voor romantiek en menschverheerlijking kan zeker in de Kerk geen plaats zijn.”²⁵⁷

Van de predikanten die herdacht worden in *Het verzet der Hervormde Kerk* zijn de predikanten Eugene Julien Henri Brandligt, Sibe Jans Hoekstra, Egbert Jan Fokkema en Herman Charles Joseph Hoogendijk niet opgenomen in de V.D.M.-serie. Deze predikanten laat ik derhalve in het kader van deze thesis buiten beschouwing. In een aantal andere In Memoria maakt Touw gebruik van de V.D.M.-serie. Dit gaat over de predikanten Eykman, Van den Bosch, Rutgers, De Geus, Ader en Rottenberg. Op het moment dat dit gedenkboek uitkwam, waren de andere

²⁵²Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 12.

²⁵³Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 23.

²⁵⁴Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 12.

²⁵⁵Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 603.

²⁵⁶Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 603.

²⁵⁷Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 603.

biografieën in de V.D.M.-serie nog niet gereed. In dat kader is het interessant hoe Touw gebruikmaakt van de V.D.M.-serie, maar ook hoe de In Memoria waar hij de serie niet gebruikt, zich tot de anderen verhouden.

De biografieën kennen een duidelijke opbouw. Als eerste worden er van vrijwel alle predikanten enkele biografische gegevens verstrekt zoals geboortjaar en -plaats, opleiding en hun plaats in de kerkelijke gemeenten. Vervolgens komt hun rol in het verzet aan de orde, waarna de periode vlak voor hun dood beschreven wordt. Elke biografie sluit af met een korte reflectie op het leven en sterven van de predikant. Centraal in de levensbeschrijvingen staan hoe zij betrokken waren bij “den strijd tusschen Kerk en nationaal-socialisme, en op welke wijze zij hun leven daarvoor lieten.”²⁵⁸

Waar mogelijk beschrijf ik elk In Memoriam in relatie tot de desbetreffende bijdrage in de V.D.M.-serie. Zoals genoemd kennen de In Memoria in *Het verzet der Hervormde Kerk* een sterk eenduidige belijnde vorm, en staan zij in een duidelijk theologisch kader. Ik ben benieuwd welke elementen overeenkomen of verschillen, of juist weggelaten worden. Omdat de In Memoria in de gedenkboeken van geringe omvang zijn geef ik geen uitgebreide beschrijving.

Eykman wordt, zoals eerder genoemd, niet als een door oorlogsgeweld omgekomen predikant herdacht, maar “de volkomen verwaarloozing van de medische behandeling in Buchenwalde heeft toch zeer waarschijnlijk het proces verhaast.”²⁵⁹ Daarnaast staat Touw uitgebreid stil bij zijn werk voor de A.M.J.V., net als in de V.D.M.-serie. Daarnaast ziet Touw Eykman al in de oorlog getuigend bezig met Nederland na de oorlog: Het nieuwe Nederland “moet worden gebouwd op het eene fundament, Jezus Christus.”²⁶⁰

De levensbeschrijving van Dirk Arie van den Bosch volgt grotendeels de bijdrage uit de V.D.M.-serie. Daarin zijn opgenomen zijn boekje 666, zijn “Deutschfeindlichkeit” en zijn laatste levensdagen in gevangenschap. In dit In Memoriam blijft de persoonlijke spits die Terlaak Poot in de V.D.M.-serie aanroerde achterwege. Ook de inhoud van de preken, die in de serie wel aanwezig is, wordt niet genoemd. Touw schrijft over Van den Bosch wel over martelaarschap. In hem is er een strijd tegen de Kerk gevoerd, en verdrukt.²⁶¹

Evenals Van den Bosch stierf Abraham Rutger Rutgers volgens Touw de martelaarsdood. Toch geeft Touw hier een iets andere duiding. Rutgers wordt herdacht als een getuige, waar er bij Van den Bosch sprake is van plaatsbekleding.²⁶² Een ander opvallend aspect is dat Touw veel minder het diep melancholische karakter beschrijft zoals Buskes doet. Touw beschrijft veeleer Rutgers als een radicale strijder, die niet opgaaf “en tot geen enkele compromis bereid was.”²⁶³

Het getuigende van de predikant is ook een centraal thema in de beschrijving van Jozef Wilhelm Bernard Cohen. In alles was hij een “Christusverkondiger.”²⁶⁴ Waar de twee bovengenoemde predikanten als martelaar worden beschreven, laat Touw die omschrijving achterwege bij Cohen. Kennelijk ziet Touw Cohen meer als slachtoffer, dan als een strijdende martelaar. Opmerkelijk is dat in dit In Memoriam het antimilitarisme van Cohen verzwegen wordt.

²⁵⁸ Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 609.

²⁵⁹ Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 606.

²⁶⁰ Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 605.

²⁶¹ Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 612.

²⁶² Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 613.

²⁶³ Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 616.

²⁶⁴ Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 617.

Blijkbaar past dit niet in het beeld wat Touw wilde construeren net na de oorlog. Beschouwde Touw dat aan het begin van de Koude Oorlog als ongepast?

In de beschrijving van Gerrit Jan de Geus komt Touw in een spagaat met betrekking tot het herdenken in termen van martelaarschap. Touw geeft aan het begin weer dat De Geus in van de gevallen was die “leden plaatsbekleedend voor de geheele Kerk.”²⁶⁵ De Geus gaf bij leven zelf echter aan absoluut niet als martelaar herdacht te willen worden: “Ik hoop niet dat ze ons als martelaars zullen gaan beschouwen. Het is een voorrecht, dat we voor Christus mogen lijden” schrijft De Geus in gevangenschap aan zijn vrouw.²⁶⁶ Touw voldoet maar mondjesmaat aan die wens: “Geen martelaar, geen held [...] een discipel, en daarom een getuige.”²⁶⁷ Ook zien we in dit In Memoriam, gebaseerd op de bijdrage uit de V.D.M.-serie, de persoonlijke worsteling die mevrouw De Geus had niet terug. Kennelijk hoort dat niet thuis in een In Memoriam volgens Touw. Dit doet immers af aan het beeld dat de Kerk zich heldhaftig had gedragen.

Iemand die niet in termen van martelaar herdacht wordt is Nanne Zwiep. Hoewel de bijdrage uit de V.D.M.-serie nog niet uitgegeven was vertonen zij op een aantal punten overeenkomsten: hij wordt herdacht als vrijzinnig predikant, bleef trouw aan zijn roeping en hij was “een nobel mensch.”²⁶⁸ Evenals bij Cohen staat de trouw aan de boodschap centraal. Een nieuw aspect wat Touw toevoegt in de herinnering aan Zwiep is de voorbeeldfunctie: “Tot beschaming van velen.”²⁶⁹

Ook Frederik Karel van Evert wordt als een trouwe dienaar herdacht in een relatief korte levensbeschrijving.²⁷⁰ Het is vanwege zijn prediking dat Van Evert is opgepakt en veroordeeld is tot een half jaar concentratiekamp. In tegenstelling tot dr. Van der Hoeven in de V.D.M.-serie over de prediking zegt, is die inhoud bij Touw afwezig. De overeenkomst ligt in het vurig verlangen van Van Evert om het Avondmaal te mogen vieren.²⁷¹

Met groot respect beschrijft Touw het leven en sterven van Bastiaan Jan Ader. Uitdrukkelijk wordt hier het verzet van Ader beschreven. Ook wordt hij als eerste predikant beschreven die Joden hielp onderduiken. Touw neemt wat meer afstand van het leven van ds. Ader, waardoor de intieme tonen van de bijdrage aan de V.D.M.-serie afwezig zijn. Daarmee is ook de kritiek die mevrouw Ader had niet opgenomen, waar deze kritiek wel aanwezig is bij Nanne Zwiep. Desondanks ziet Touw wel het grote verlies van de kerk in het sterven van Ader.²⁷²

Het begrip trouw komt nog eenmaal voor; Gerard Anne Pasma wordt herdacht als een “ootmoedige, trouwe zielzorger.”²⁷³ Deze trouw blijkt door de hele levensbeschrijving heen. Tot in het kamp is heeft hij pastoraal en liefdevol de zielen van de gevangen verzorgd. Mevrouw Pasma heeft later in de V.D.M.-serie een persoonlijke levensbeschrijving geschreven, waardoor ook de persoon van ds. Pasma naar voren kwam. Maar net als bij Van Evert ontbreekt de inhoudelijke zijde van de prediking van Pasma, welke mevrouw Pasma uitdrukkelijk benoemt. Dat vormde immers de inhoud van het verzet tegen het nationaalsocialisme.

²⁶⁵ Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 619.

²⁶⁶ Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 622.

²⁶⁷ Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 622.

²⁶⁸ Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, pp.623-625.

²⁶⁹ Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 625.

²⁷⁰ Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 627.

²⁷¹ Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 627.

²⁷² Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 630.

²⁷³ Touw, H.C., *Het verzet der hervormde Kerk*, p. 637.

De laatste predikant die herdacht wordt en ook in de V.D.M.-serie wordt herinnerd is Alter Mendel Johannes Rottenberg. In overeenkomst met de beschrijving van mevrouw Zalman-Arda kent dit In Memoriam een blijmoedig karakter. Zelfs zijn overlijdensbericht getuigde van Jezus Christus. Maar waar Zalman-Arda schroomt om het woord martelaar te gebruiken, beschrijft Touw de gevangenschap van Rottenberg als “vijf maanden martelaarschap.”²⁷⁴ Kennelijk is de verdrukking, net als Van den Bosch sprake van verdrukking, wat past in de (niet geëxpliciteerde) definitie van martelaarschap van Touw.

4.1.3 Deelconclusie

Hoewel Touw in zijn In Memoria gebruikmaakt van materiaal uit de V.D.M.-serie, doet hij dat selectief en doelgericht: de inhoud wordt zodanig aangepast dat deze past binnen de opzet en doelstelling van het gedenkboek. De centrale boodschap die Touw wil overbrengen is dat de Nederlandse Hervormde Kerk zich als zodanig heeft verzet tegen het nationaalsocialisme.

Vanuit deze insteek vallen een aantal kenmerken op. In de eerste plaats is de persoonlijke worsteling met verlies, die in de V.D.M.-serie soms zichtbaar is, in Touws teksten vrijwel volledig afwezig. Zelfs wanneer hij zich baseert op de biografieën uit de serie, selecteert en herschikt hij de inhoud om deze te laten aansluiten bij het theologisch-narratieve kader dat hij hanteert. Opvallend is ook dat Touw meer nadruk legt op de gevangenschap en het sterven van de predikanten dan de bijdragen in de V.D.M.-serie doen.

Er zijn enkele kernbegrippen die herhaaldelijk terugkomen in de In Memoria: trouw, verdrukking, getuigenis, en – in twee gevallen – plaatsbekleding. Door deze termen te gebruiken, positioneert Touw het lijden van de predikanten als collectief en kerkelijk. Daarmee benadert hij impliciet een meer katholieke visie op martelaarschap, waarin het lijden van enkelen de hele kerk raakt. Tegelijkertijd is zijn toepassing van het begrip op individueel niveau weinig consistent of systematisch.

Hoewel Touw geen moeite lijkt te hebben met het gebruik van het woord ‘martelaar’ blijkt uit zijn teksten nergens het bestaan van een uitgewerkte martelaarsleer, zoals later in de publicatie van de Rooms-Katholieke Kerk in 2008. Dit verklaart deels het ontbreken van een heldere definitie. Toch blijft Touw het begrip hanteren, omdat het hem in staat stelt te onderstrepen dat het verzet van de Kerk tegen het nationaalsocialisme geworteld was in een principiële, geloofsmatige overtuiging.

4.2 *Opdat wij niet vergeten*

4.2.1 Theologische oriëntatie

De titel van het gedenkboek van Gereformeerde Kerken in Nederland is beduidend bescheidener van aard en zegt iets over de toon van het boek. De Gereformeerde Kerken in Nederland kenden een moeilijke periode en hadden in de Tweede Wereldoorlog nog een andere klap te verwerken, namelijk die van de Vrijmaking in 1944. Hoe viel het getuigenis onder woorden te brengen van een gescheurde kerk? Het is niet ondenkbaar dat de Gereformeerde Kerken in Nederland daarom lang gewacht hebben met het gedenkboek; het verscheen ‘pas’ in 1949.

Daarnaast verschilt de inzet van dit gereformeerde gedenkboek ten opzichte van de hervormde boeken. Waar Touw aangeeft inzicht te willen geven in het verzet van de kerk, belijdt

²⁷⁴ Touw, H.C., *Het verzet der Hervormde Kerk*, p. 643.

Delleman met Psalm 124: “God heeft u bevrijdt.”²⁷⁵ Daarnaast is het voor Delleman het relevant dat het boek een eerste aanzet geeft tot verdere reflectie in de toekomst. Ronduit opmerkelijk is dat hij, in tegenstelling tot Touw, veel bescheidener is in zijn opdracht; latere generaties hebben beter zicht op de gebeurtenissen van de Tweede Wereldoorlog.²⁷⁶ Opvallend is dat er van een Kuypers ideaal om de wereld te herwinnen voor Christus en *Pro Rege* geen sprake is. Kennelijk is dit voor de auteur een te triomfantelijk christelijk beeld om in dit gedenkboek te plaatsen.

4.2.2 Biografieën

Evenals de levensbeschrijvingen in *Het verzet der Hervormde Kerk* kennen de In Memoria in *Opdat wij niet vergeten* een eenduidige insteek wat lengte en indeling betreft en maken zij gebruik van de delen uit de V.D.M.-serie. Evenals Touw neemt Delleman alleen de predikanten op die door direct oorlogsgeweld zijn omgekomen. Ds. Van de Vegt en ds. Van Exel worden derhalve niet in een In Memoriam herdacht, al worden hun namen wel genoemd.²⁷⁷ Dat betekent dat Delleman een iets ruimer criterium hanteert en dat ds. Ferwerda bijvoorbeeld ook is opgenomen in de In Memoria van Delleman.

Ook Delleman beschrijft predikanten die uiteindelijk niet in de V.D.M.-serie zijn opgenomen. Aanvankelijk zouden de predikanten Cornelis Pieter Boodt, Jo Kapteyn en Jan Versteegt ook een biografie krijgen, maar door omstandigheden is dat niet gelukt. De overige predikanten die herdacht worden, maar niet de serie zijn opgenomen zijn Rinze Douma, Marten Geertsema, Jacobus de Koning, Gerrit Plantagie en Lourens Touwen.

De biografieën bespreek ik in de alfabetische volgorde zoals Delleman ze weergeeft. Bij een aantal delen wordt expliciet benoemd dat zij ontleend zijn aan het deel uit de V.D.M.-serie. Dit geldt voor beschrijving van Van Enk, Ferwerda, Hans de Jong en Reinders. De overige In Memoria worden beschreven door de auteurs van de desbetreffende biografie. Vermoedelijk heeft Delleman de biografieën samengevat en hebben de andere auteurs opnieuw een In Memoriam geschreven, specifiek voor dit gedenkboek.

Net als in paragraaf 4.1.2 geef ik een beschrijving van de delen in vergelijking tot de bijdragen in de V.D.M.-serie.

De beschrijving van ds. Willem Jacob van Enk is zoals gezegd gestandaardiseerd in vorm, maar kent duidelijk nog de sporen van de bijdrage in de V.D.M.-serie. De troostvolle gedachte dat de Here Jezus dicht bij Van Enk was in zijn lijden en sterven geeft troost tegen de ellendige achtergrond. Ook de eschatologische verwachting is intact gebleven. Delleman heeft in dit deel de theologische thema's van de bijdrage in de V.D.M.-serie over Van Enk gecontinueerd.

Heel anders geldt dit voor de beschrijving van Take Ferwerda. Waar in de V.D.M.-serie Wielenga hem portretteert als een gevallen held als Saul en Jonathan, is deze verwijzing helemaal verdwenen. Dit geldt ook voor de poging van Wielenga om Ferwerda als martelaar af te schilderen. Kennelijk acht Delleman dit helemaal niet gepast. In de samenvatting is wel iets terug te lezen van het verdriet en de worsteling met het Gods raad, al blijft dit beperkt tot een enkele zin: “Wij staan hier voor een raadsel, dat wij alleen verstaan, als wij de pijn ervan voelen.”²⁷⁸ De verwijzing naar

²⁷⁵ Delleman, Th., *Opdat wij niet vergeten*, p. 10.

²⁷⁶ Delleman, Th., *Opdat wij niet vergeten*, p. 8.

²⁷⁷ Delleman, Th., *Opdat wij niet vergeten*, p. 238.

²⁷⁸ Delleman, Th., *Opdat wij niet vergeten*, p. 248.

het sieraard blijft intact, maar de uiteindelijke duiding van het lijden vindt Delleman in een preek van Ferwerda: “Wat God doet, dát is welgedaan.”²⁷⁹

Opvallend aan het In Memoriam van Hans de Jong is dat het ‘Asafprobleem’ niet ter sprake komt. In deze bijdrage besteedt Delleman veel meer aandacht aan het verzetsverleden van de Jong, maar niet aan de worsteling van Willemse. Daarmee is de voorzienigheidsgedachte die Willemse hanteert in de V.D.M.-serie verdwenen. Aan de andere kant blijft de troost dat het leven van Hans de Jong niet “ijdel is gebleken in de Here.” Daardoor heeft het sterven van De Jong zin.

Henk de Jong wordt door Buffinga op intieme wijze herdacht in *Opdat wij niet vergeten*. Van de assertieve toon uit de V.D.M.-serie is hier geen sprake meer, maar veeleer een herinnering aan een persoonlijke vriend. Het is niet ondenkbaar dat Buffinga de kritiek van de weduwe van De Jong verwerkt heeft in zijn schrijven. Wel blijven de duiding en troost die Buffinga geeft in de V.D.M.-serie.²⁸⁰

Rienk Kuipers wordt op een persoonlijke wijze herdacht door Van der Kouwe. Ten opzichte van zijn bijdrage aan de V.D.M.-serie kent dit In Memoriam veel sterker een theologische motivatie van zijn rol in het verzet: “Het nazidom tastte de eer van de allerhoogste God aan.”²⁸¹ Volgens Van der Kouwe zag Kuipers het als roeping, waarmee hij hem niet meer, zoals in de serie, als held herdenkt, maar iemand die “dit zware offer moest brengen.”²⁸² Ook lijkt Van der Kouwe antwoord gevonden te hebben met betrekking tot de voorzienigheid: “De Here geeft, maar Hij neemt ook naar Zijn vrijmachtig welbehagen.”²⁸³

De aan de V.D.M.-serie ontleende beschrijving van Johannes Timotheus Meesters kent een meer beschrijvend karakter. Het In Memoriam geeft relatief veel detail over het arbeidzame leven en rol in het verzet van Meesters. Daarnaast geeft Elshout, net als in de V.D.M.-serie, een beschrijving van zijn gevangenschap. De emotie die in de serie nog zichtbaar was, heeft plaatsgemaakt voor woorden van troost door Meesters zelf. Kennelijk heeft Delleman in de samenvatting de aandacht gericht op Meesters zelf, en de persoonlijke worsteling achterwege gelaten.²⁸⁴

Net als de beschrijving van Meesters is de herinnering aan Willem Reinders ontleend aan de V.D.M.-serie. Opmerkelijk aan deze bijdrage is dat de vergelijking met Moab verdwenen is. Ook het interkerkelijke karakter waar de bijdrage in V.D.M.-serie over spreekt is weggelaten. Overigens kent dit In Memoriam grote gelijkenissen met de serie, waarin hij niet als een held verheerlijkt wordt. Het gaat in deze herinnering dat God geëerd wordt.²⁸⁵ Daarmee staat deze biografie in lijn met Dellemans intenties met betrekking tot de herinnering van de gevallen.

De herinnering aan Sjirk Rijper is met nauwelijks anderhalve pagina een opmerkelijk korte beschrijving. Evenals in de V.D.M.-serie besteedt Popma een groot deel aan de zwakke fysieke en mentale gesteldheid van Rijpers. In deze bijdrage is de theologische duiding van de oorlog en het nazisme verdwenen. Een belangrijk element wat overeenind blijft is het tot in het kamp blijven

²⁷⁹ Delleman, Th., *Opdat wij niet vergeten*, p. 249.

²⁸⁰ Delleman, Th., *Opdat wij niet vergeten*, p. 256.

²⁸¹ Van der Kouwe, C., ‘R.H. Kuipers’, in: Delleman, Th. (red.), *Opdat wij niet vergeten*, p. 261.

²⁸² Van der Kouwe, C., ‘R.H. Kuipers’, p. 263.

²⁸³ Van der Kouwe, C., ‘R.H. Kuipers’, p. 263.

²⁸⁴ Elshout, A., ‘J.T. Meesters’, in: Delleman, Th. (red.), *Opdat wij niet vergeten*, pp. 264-266.

²⁸⁵ Melles, P., ‘W.R. Reinders’, in: Delleman, Th. (red.), *Opdat wij niet vergeten*, p. 269.

getuigen van de Heiland door Rijper. Voor Popma is het belangrijk om te benadrukken dat Rijper in de rust en overgave aan God de Vader is gestorven.²⁸⁶

Dirk Ringnalda schrijft zijn In Memoriam op een sterk verminderde assertieve toon dan in de V.D.M.-serie. Toch ontbreekt het niet aan duidelijke theologische stellingname. Opmerkelijk is dat Dirk Ringnalda, in tegenstelling tot veel andere In Memoria in *Opdat wij niet vergeten*, teruggrijpt op de voorzienigheid. Zo kan hij schrijven over een ziekte “door God gezonden” en “God maakt geen fout.”²⁸⁷ Toch zien we, veel meer dan in *Wij niets-Christus alles*, de worsteling die de auteur heeft met het verlies van zijn broer Arie Ringnalda; God volvoert zijn raadsplan, maar dat is “even tragisch als treffend.”²⁸⁸ Dirk Ringnalda lijkt, drie jaar na zijn bijdrage aan de V.D.M.-serie, meer ruimte en rust te hebben voor het verdriet, maar niet zonder dat hij zijn voorzienigheidsbegrip loslaat.

Een theologische stem van overwinning is niet gebruikelijk in het gereformeerde gedenkbboek. Sikkel vormt daarom een uitzondering als hij schrijft dat Kornelis Sietsma door zijn dood deel krijgt aan de overwinning.²⁸⁹ Sikkel schrijft over Sietsma tamelijk beschrijvend, met grote aandacht voor zijn tijd in gevangenschap. Daarnaast blijft de verwijzing naar het Lutherlied staan. Waar de toon van overwinning overeenkomt met de V.D.M.-serie beschrijft Sikkel zijn vriend hier niet meer als een strijder, maar als een “dienstknecht.”²⁹⁰ Kennelijk schroomt Sikkel er uiteindelijk voor om zijn vriend als een held te omschrijven.

In tegenstelling tot Sietsma wordt Jan Willem Tunderman uitdrukkelijk als strijder omschreven door H.J. Spier. De beschrijving in het gedenkbboek komt grotendeels overeen met zijn bijdrage aan de V.D.M.-serie, waarbij de elementen van strijd, antinazisme en offer uitdrukkelijk beschreven worden. Waar Buffinga en Ringnalda hun bijdragen in *Opdat wij niet vergeten* sterk hebben gematigd, lijkt Spier dat niet te doen. Het beeld van een strijder die het offer in het geloof heeft gegeven moet blijven staan. Het krijgt zelfs een heldhaftige toets: “Hier kan geroemd worden in het aangezicht van de dood.”²⁹¹

Waar de meeste auteurs zich ten opzichte van hun bijdrage in de V.D.M.-serie gematigder uitlaten, zien we bij de bijdrage van Kooistra over Pieter Hendrik Wolfert het tegendeel. In de V.D.M.-serie laat Kooistra zich indirect uit over het martelaarschap van Wolfert. In Delleman schroomt hij niet om Wolfert expliciet als martelaar te beschrijven.²⁹² Aan de andere kant is, net als bij Elshout, de worsteling met het Godsbestuur weggelaten.

4.2.3 Deelconclusie

Het gedenkbboek *Opdat wij niet vergeten* maakt, in wisselende mate, gebruik van de V.D.M.-serie. Daarmee vormt het, evenals het hervormde gedenkbboek, een vroeg voorbeeld van de receptie van deze serie. De V.D.M.-serie is door Delleman gesteld in een theologisch kader van Gods bevrijding en in een eenduidig format verwerkt. Daarbij legt hij veel minder nadruk op de kerk als bij de hervormden het geval is. In veel gevallen is de toon in *Opdat wij niet vergeten* gematigder dan in de V.D.M.-serie. Dat uit zich in drie tendensen:

²⁸⁶ Popma, S.J., ‘Sj. Rijpers’, in: Delleman, Th. (red.), *Opdat wij niet vergeten*, p. 271.

²⁸⁷ Ringnalda, D., ‘A. Ringnalda’, in: Delleman, Th. (red.), *Opdat wij niet vergeten*, p. 272.

²⁸⁸ Ringnalda, D., ‘A. Ringnalda’, p. 272.

²⁸⁹ Sikkel, C.J., ‘K. Sietsma’, in: Delleman, Th. (red.), *Opdat wij niet vergeten*, p. 275.

²⁹⁰ Sikkel, C.J., ‘K. Sietsma’, p. 275.

²⁹¹ Kooistra, S., ‘P.H. Wolfert’, in: Delleman, Th. (red.), *Opdat wij niet vergeten*, p. 279.

²⁹² Kooistra, S., ‘P.H. Wolfert’, p. 282.

Als eerste manifesteert zich dat in een vermindering van heldendom. Waar eerdere bijdragen nog spraken van “helden”, “strijd” of martelaren, is die taal vaak afgezwakt of weggelaten. Het sterkste zien we dat terug bij de bijdrage over Take Ferwerda, waar zowel het heldendom als het martelaarschap volledig zijn verdwenen. In mindere mate zien we dat ook bij Hans de Jong en Kornelis Sietsma. Een uitzondering in het gereformeerde gedenkboek is de bijdrage over Tunderman, waar de het begrip juist explicieter wordt.

Als tweede uit zich dat in het weglating van de worsteling met de voorzienigheid. We zagen dat veel gereformeerde auteurs in de V.D.M.-serie uitdrukkelijk worstelde met het Godsbestuur en het “Asafprobleem.” De bijdragen in Delleman laat deze worstelingen in veel gevallen achterwege of beperkt ze tot een korte zin zoals bij Wolfert.

Als derde zien we dat de strijdmetafoor in mindere mate wordt gebezigd door de auteurs. De nadruk lijkt te verschuiven naar de overgave en de rust in Gods plan. Het is het meest helder te zien bij de bijdragen over Rijper, Meesters en Reinders.

Het is heel goed mogelijk dat Delleman gestreefd heeft naar een eenduidige beschrijving van de gevallen predikanten. In de gevallen dat Delleman gebruik heeft gemaakt van de V.D.M.-serie zien we in ieder geval een gematigdere toon. Datzelfde zien we ook als de auteurs een eigenstandige bijdrage hebben geleverd in het gedenkboek. Daarnaast pogen de auteurs recht te doen aan de gedachte dat God alleen geprezen moet worden. In dat kader is het verklaarbaar dat de persoonlijke worsteling niet op papier is gezet.

4.3 Conclusie

In de herdenkingsliteratuur van Touw en Delleman zijn twee uiteenlopende interpretaties van het lijden en sterven van predikanten tijdens de Tweede Wereldoorlog. Beiden maken gebruik van de V.D.M.-serie als eerste bronmateriaal en bewerken deze serie op intentionele wijze, met het oog op een kerkelijk eenduidige herinnering. Hoewel er overeenkomsten zijn in hun gebruik van de serie en hun streven naar een consistent en eenduidig narratief, vertonen de twee gedenkboeken een verscheidenheid in toon en theologische oriëntatie.

Touw positioneert de gevallen predikanten nadrukkelijk binnen een narratief van principieel kerkelijk verzet tegen het nationaalsocialisme. Zijn selectie en herordening van de V.D.M.-serie dient om de centrale boodschap van kerkelijke trouw, getuigenis en collectief lijden te onderstrepen. De terugkerende thema's als 'trouw', 'verdrukking', 'getuigenis' en 'plaatsbekleding' plaatsen het individuele lijden in een breder kerkelijk en theologisch kader. Daarbij hanteert Touw, impliciet dan wel expliciet, het begrip 'martelaar', ondanks het ontbreken van een uitgewerkte definitie van 'martelaarschap'. Dit wijst op een functioneel gebruik van de term als middel om het geestelijk verzet als geloofsdaad te legitimeren en te verheffen.

Delleman daarentegen kiest voor een meer ingetogen benadering. Zijn gedenkboek *Opdat wij niet vergeten* wil nadrukkelijk wegblijven van heldendom en martelaarschap. In veel gevallen wordt de taal van strijd en offer, zoals die aanwezig is in de V.D.M.-serie, vervangen door een toon van overgave en rust in Gods voorzienigheid. De persoonlijke worsteling met het lijden, zoals die bijvoorbeeld tot uiting kwam in de reflecties op het zogenaamde 'Asafprobleem', wordt grotendeels achterwege gelaten of slechts terloops benoemd. Maar met de nadruk op een narratief van herinnering ligt dit gereformeerde gedenkboek het dichtst bij de V.D.M.-serie.

De verschillen in de receptiegeschiedenis van de V.D.M.-serie tussen Touw en Delleman kunnen niet louter verklaard worden vanuit individuele stijl of voorkeur, maar moeten ook

begrepen worden binnen hun kerkelijke en theologische context. Waar Touw spreekt vanuit een hervormde traditie waarin collectief kerkelijk handelen wordt benadrukt, schrijft Delleman vanuit het perspectief van een sterk verzwakte en aangeslagen Gereformeerde Kerk die midden in de oorlog gescheurd is.

Op basis van een vergelijking met het werk van Touw en Delleman kan worden geconcludeerd dat de V.D.M.-serie een belangrijke rol heeft gespeeld in de totstandkoming van de herinnering aan omgekomen predikanten uit de Tweede Wereldoorlog. De hervormde en gereformeerde gedenkboeken kunnen in dit opzicht worden beschouwd als een eerste fase in de receptiegeschiedenis van de V.D.M.-serie. Zij verwerken de oorspronkelijke teksten in een gestandaardiseerd format, wat bijdraagt aan de uniformiteit van het geheel. Tegelijkertijd gaat daarmee een belangrijk deel van het authentieke karakter verloren, waaronder ook de oorspronkelijke onzekerheden die in de V.D.M.-serie tot uiting kwamen.

Hoofdstuk 5 Conclusie

In deze thesis heb ik gepoogd dichterbij de wijze van herinneren van het Nederlandse protestantisme van net na de Tweede Wereldoorlog te komen door de V.D.M.-serie van uitgeverij Kirchner te onderzoeken. Dat heb ik gedaan door een antwoord te zoeken op de hoofdvraag van deze thesis:

In welke mate en op welke manier wordt herdenken in de V.D.M.-serie aangevuld met reflectie op de Woordbediening van de herdachte predikanten?

In de conclusies hieronder formuleer ik mijn antwoord op deze vraag. Daarna volgt een evaluatie van het onderzoek met enkele suggesties voor vervolg.

5.1 Onderzoeksresultaten

5.1.1 Getuigenis in herinnering

Een uitkomst van mijn onderzoek is dat de prediking van de omgekomen predikanten minder centraal staat dan op grond van de overkoepelende titel van de serie zou worden verwacht. Het accent verschuift van een reflectie op de Woordverkondiging naar een door trauma (bij de overlevenden) getekende omschrijving van het leven van de gevallen predikanten. In hoofdstuk 2 heb ik laten zien dat meerdere auteurs ruimte laten voor onzekerheid in hun herinnering en theologische duiding. Zij weten zich geen raad met Gods voorzienigheid en roepen in navolging van Job en de Psalmen om een antwoord – dat zij nog niet hebben. Tussen de regels door zijn we getuige van een worsteling met God. Hoe kan het dat de ‘halven’ de oorlog overleven, terwijl een principiële dienaar des Woords zijn leven gaf? De verhouding tussen herinnering en Woordverkondiging is complexer dan ik aanvankelijk vermoedde: de herinnering zelf wordt een vorm van getuigenis.

5.1.2 Theologische thema's

Voor dit onderzoek vermoedde ik dat enkele kernthema's zouden domineren, met name ‘martelaarschap’ en ‘voorzienigheid’. In hoofdstuk 3 is dit vermoeden getoetst. Het blijkt dat de serie deze begrippen minder nadrukkelijk hanteert dan aanvankelijk door mij werd aangenomen. Martelaarschap in de zin van een eenduidig spreken namens de leer van de kerk verdraagt zich slecht met de individuele benadering van theologische thema's die menig deel in de serie V.D.M. kenmerkt. Voorzienigheid, hoewel niet ontkend, geeft geen antwoord op de rauwe realiteit van het verlies.

5.1.3 Standaardisatie

In hoofdstuk 4 heb ik de V.D.M.-serie vergeleken met de iets later begonnen gedenkboeken van de Nederlandse Hervormde Kerk en de synodale Gereformeerde Kerken in Nederland. De gedenkboeken van Touw en Delleman vormen een eerste receptiegeschiedenis van de V.D.M.-serie. Zij streven naar een standaardisatie, die een opmaat vormt naar gezamenlijk handelen na de bevrijding op basis van een protestants-christelijk beginsel. In de V.D.M.-serie wordt helder dat op individueel niveau de herinnering aan de predikanten zeer uiteenlopend is. Touw en Delleman verleggen het accent naar het collectief van de kerk (Touw) en van de christenen die zich vertrouwend op Gods bevrijding inzetten voor de toekomst (Delleman). Het werk en de prediking van de omgekomen dienaren des Woords, zoals omschreven in de V.D.M.-serie, worden aangepast naar dit perspectief. Dat een kerkelijk kader bij Delleman minder sterk

aangezet dan door Touw heeft naar mijn mening de verklaring dat de Gereformeerde Kerken in Nederland in de Tweede Wereldoorlog gescheurd zijn.

5.2 Conclusies

5.2.1 Beantwoording hoofdvraag

De In Memoria in de V.D.M.-serie combineren herinnering aan de overledenen met persoonlijke reflectie van de auteurs. De in de titel veronderstelde verbinding met de bediening van het Woord verschuift daardoor naar de achtergrond.

Voor dit fenomeen heb ik twee verklaringen. Ten eerste kenmerkt de V.D.M.-serie zich door een opvallend individueel karakter per deel. De auteurs zijn minstens zo aanwezig als de herdachte predikanten. Zij geven expliciet uitdrukking aan hun eigen verdriet en persoonlijke betrokkenheid. Dit individualiserende aspect maakt het moeilijk om de Woordverkondiging voor te stellen als een spreken namens het collectief van de kerk. In hervormde kring worden zij eerder gepresenteerd als vertegenwoordigers van een stroming binnen de kerk dan als representanten van de kerk in haar geheel. Ook binnen de gereformeerde en doopsgezinde tradities is sprake van aanzienlijke diversiteit in de beschrijving van de prediking. We zien dat bij de doopsgezinde Keuter en Du Croix, maar ook bij de gereformeerden. De laatsten maken deel uit van een kerkgenootschap dat in 1944 om leerstellige redenen was gescheurd. In het licht daarvan valt te begrijpen dat de synodale gereformeerde bijdragen meer nadruk op individueel dan op kerkelijk getuigenis.

Historisch gezien brengt deze individualiteit ons dicht bij het nog onverwerkte trauma dat het protestantisme in Nederland meteen na 1945 kenmerkte. We zien vervolgens dat daarna een nieuwe stap gezet wordt. Het kerkelijke gedenkboek onder redactie van Delleman en met name het hervormde gedenkboek van Touw markeren de omslag naar collectief spreken en collectief handelen namens de kerk. De taak voor de levenden is bij te dragen aan het geestelijk herstel van Nederland. Deze opgave dienen zij gezamenlijk te vervullen. De persoonlijke en emotionele accenten van de V.D.M.-serie verdwijnen niet, maar worden daar wel aan ondergeschikt gemaakt.

Na deze algemene conclusies noem ik hieronder nog enkele deelaspecten.

5.2.2 V.D.M.-serie als basis

Vanuit mijn thesis blijkt dat de V.D.M.-serie aan de basis staat van de manier waarop het Nederlandse protestantisme na Tweede Wereldoorlog hun omgekomen predikanten herdenkt. Opmerkelijk is dat de twee grootste kerkelijke denominaties van het Nederlandse protestantisme teruggrijpen op een particulier initiatief; zowel Touw als Delleman maken in grote mate gebruik van het initiatief van uitgeverij Kirchner. Kennelijk bood deze serie voldoende informatie om te gebruiken in de gedenkboeken. Daarmee vormen de gedenkboeken een eerste receptiegeschiedenis van deze serie, wat duidelijk terug te zien is in hun gestandaardiseerde vorm van herdenken.

5.2.3 Standaardisatie als noodzaak

Met name de hervormde standaardisatie van gedenken van de omgekomen predikanten is de opmaat geweest voor een protestants-christelijk model van moreel volksherstel. Daarvoor kon de ambtsbediening van de omgekomen predikanten als een stimulerend model dienen. Dit heeft later doorgewerkt in een optimistische theologie. Nog een keer richtte de Nederlandse

Hervormde Kerk zich op, met als doel de Nederlandse samenleving te kerstenen. Maar onder deze collectieve eenduidigheid liggen wel het trauma en onzekerheid van de auteurs van individuele bijdragen aan de V.D.M.-serie. Die onzekerheid wordt sterker weerspiegeld in het gedenkboek van de gescheurde Gereformeerde Kerken dan in dat van de Nederlandse Hervormde Kerk.

De gedenkboeken van zowel de Nederlandse Hervormde Kerk als de Gereformeerde Kerken in Nederland geven aan dat het individu kan blijven staan bij persoonlijk verlies en trauma, maar dat het Woord vraagt om een gezamenlijk toekomstgericht handelen. Als tegenwicht laat de V.D.M.-serie echter wel zien dat ook de individuele stemmen waardevol zijn voor de vertolking van het Woord. De worsteling met de 'waaromvraag' en de verontwaardiging over het kwaad dat goede mensen treft vormen een wezenlijk onderdeel van het leven van een gelovige.

5.2.4 Problematisch martelaarschap

Met betrekking tot martelaarschap en het protestantisme constateer ik, tegen mijn eerste verwachting in, een verlegenheid in de V.D.M.-serie. Mijn verklaring hiervoor is dat in de serie veel sterker de individuele gevoelens en gedachten (ook over de inhoud van het Woord) aanwezig is dan valt aan te treffen in de gedenkboeken van Touw en Delleman. Gaat men ervan uit dat christelijk martelaarschap een spreken namens de leer van de kerk impliceert (eerder dan namens het individu), dan voldoet de V.D.M.-serie nauwelijks aan dat criterium.

5.3 Evaluatie

In deze scriptie heb ik kerkhistorisch onderzoek gedaan naar de V.D.M.-serie. Omdat er over deze serie geen secundaire literatuur beschikbaar was heb ik een eerste voorlopige analyse gegeven van de serie. Dit heeft als winst dat de serie op een brede manier is onderzocht. In hoofdstuk 2 kwam ik tot een voorlopige beschrijving van de serie en ben ik historisch te werk gegaan. In hoofdstuk 3 kwam het tot een eerste kerkhistorische en theologische analyse van de serie in het kader van 'martelaarschap', waarna in hoofdstuk 4 de V.D.M.-serie vergeleken is met de 'gestandaardiseerde' herdenkingsliteratuur van de Nederlands Hervormde Kerk en de Gereformeerde Kerken in Nederland.

Het nadeel van deze aanpak is dat een theologische dieptepeiling minder goed van de grond komt. Er ligt wat dat betreft met betrekking tot de V.D.M.-serie veel terrein braak. Vanuit de vrucht van deze thesis zouden bijvoorbeeld de thema's uit hoofdstuk 3 uitgediept kunnen worden. In dat kader zou onderzocht kunnen worden of de manier van herinneren beïnvloed wordt door de plaats van omkomen, of de positie van de auteur ten opzichte van de omgekomen predikant.

Een andere vraag die opdoemt is of het eigenlijk wel mogelijk is om vanuit een perspectief van 'martelaarschap' de serie te onderzoeken. Het gevaar van anachronisme ligt hier op de loer. Daarnaast maakten we gebruik van een Rooms-Katholieke definitie van martelaarschap. Ook is het de vraag of we met dit onderzoek recht doen aan de authenticiteit van de teksten. De uitkomsten laten namelijk zien dat de auteurs nog helemaal niet bezig waren om de gevallen slachtoffers in termen van 'martelaar' te herinneren. Kennelijk zitten de auteurs nog te dicht op het leed van de Tweede Wereldoorlog en zijn bezig met het verwerken van dit trauma.

5.4 Verder onderzoek en aanbevelingen

5.4.1 Verder onderzoek

De V.D.M.-serie biedt een schat aan informatie in de manier waarop gevallen predikanten net na de Tweede Wereldoorlog worden herdacht. Zeker nu we geconcludeerd hebben dat deze serie aan de basis heeft gestaan van de herinnering van deze predikanten.

Voor verder onderzoek is het interessant om hoe de schrijvers omgaan met Bijbelteksten; welke Bijbelse hermeneutiek schuilt er achter de serie? Veel auteurs schromen namelijk niet om de door hen beschreven predikant in lijn te stellen met Bijbelse figuren als Johannes de Doper of Stefanus. Op die manier komen we te weten welke invloed de Bijbel heeft in de verwerking van het verlies in de serie. Daarnaast zien we de auteurs worstelen als gelovige met de waaromvraag, en met verontwaardiging. Dit is een authentiek onderdeel van het leven van een gelovige. Ook vandaag worstelen mensen net als Asaf met de oneerlijkheid van het leven, of het verlies van veel te jonge mensen. Daar hoort het getuigenis, met Bijbelse figuren als voorbeeld, van het niet-weten helemaal bij.

Wat verder in de serie opvalt is dat er nauwelijks gesproken wordt over de relatie tussen kerk en Israël. Deze relatie heeft namelijk na de Tweede Wereldoorlog een enorme boost gekregen. Ik ben nieuwsgierig hoe de verhouding Kerk en Israël in de herinneringsliteratuur van omgekomen predikanten net na de Tweede Wereldoorlog ter sprake komt.

Daarnaast is het boeiend om de V.D.M.-serie te vergelijken met de Rooms-Katholieke herinnering van geestelijken net na de Tweede Wereldoorlog. Kennen zij ook een serie als de V.D.M., en hoe laat zich het Rooms-Katholieke gedenkboek zich plaatsen in het veld wat de V.D.M.-serie laat zien? In het verlengde daarvan is het interessant om onderzoek te doen hoe de kerkelijke herinneringscultuur zich verhoudt ten opzichte van een algemeen Nederlandse herinneringscultuur (als deze al bestaat). Wat is onderscheidend aan het kerkelijk verzet?

Ook is het een boeiende exercitie om een vergelijking te doen met vergelijkbare geschriften in het buitenland. In de Neue Gedächtniskirche in Berlijn is er bijvoorbeeld een bronzen plaquette voor “Den Evangelischen Märtyrern der Jahre 1933-1945”, met 1 Johannes 5:4 als begeleidende tekst.²⁹³ Kennelijk is er in het Duitse protestantisme een meer uitgekristalliseerde versie van het begrip ‘martelaarschap’ die geënt is op Bijbelse theologie. Dit is bijzonder interessant, omdat Duitsland juist een van de agressors was van de Tweede Wereldoorlog. Hoe heeft die manier van herinnering van predikanten zich ontwikkeld in vergelijking met het Nederlandse protestantisme?

Een onontgonnen gebied lijkt een vergelijking tussen de In Memoria in de V.D.M.-serie en die van in verzet actieve predikanten die de Tweede Wereldoorlog wel overleefd hebben. Daarbij denk ik aan de biografie van Jan Hof over ds. Frits Slomp (1898-1978), alias Frits de Zwerver.²⁹⁴ Hoe verwerkt die biografie het oorlogsverleden van deze actieve verzetsman?

Als laatste lijkt het me interessant om na te gaan of het voor het huidige Nederlands protestantisme haalbaar is om getuigend te spreken richting volk en samenleving. De PKN kent diverse stromingen wat een eenstemmig kerkelijk spreken bemoeilijkt. Wellicht is het, net als in

²⁹³ Gedenkstätte Kaiser-Wilhelm-Gedächtniskirche <https://www.berlin.de/ba-charlottenburg-wilmersdorf/ueber-den-bezirk/geschichte/gedenkstaetten/artikel.177393.php>, Geraadpleegd op 25-5-2025.

²⁹⁴ Jan Hof, *Frits de Zwerver. Twaalf jaar strijd tegen naziterreur* (Utrecht: Kok Omniboek, 2013).

de definitie van Den Hertog, mogelijk om getuigend te spreken van Gods eis en beloften met betrekking tot de vragen die de kerk waarneemt in de in nood verkerende samenleving.

5.4.2 Aanbevelingen

De Nederlandse protestanten die In Memoria schrijven van door oorlogsgeweld omgekomen predikanten zouden er goed aan doen om in de herdenking van hun predikanten de theologiehistorische kant niet te verwaarlozen. Door de focus op een reconstructie van de feiten gaat een enorm potentieel voor komende generaties verloren. De V.D.M.-reeks is daarin enerzijds zeer behulpzaam; deze laat namelijk zien welke pijn en theologische worsteling het kost om het verlies te verwerken en te duiden. Daarmee hebben we ook inzicht gekregen hoe het Nederlandse protestantisme er aan toe was net na de Tweede Wereldoorlog. De gedenkboeken van zowel de Nederlandse Hervormde Kerk als de Gereformeerde Kerken in Nederland kunnen dat niet verbloemen. De herdenking in Birdaard laat mooi zien dat het kerkelijk verzet vanuit geloofsovertuiging geschiedde. Daarmee is de kerkelijke presentie in de maatschappelijke context onderscheidend; men kan vanuit, anders dan motieven als vaderlandsliefde of vrijheid, een levend geloof opstaan voor vrede en recht.

Als tweede ontbreekt het in de herinnering aan overleden predikanten in het Nederlandse protestantisme aan een duidelijke doordenking van het begrip ‘martelaarschap.’ Touw gebruikt ergens wel een definitie, maar expliciteert deze niet. Om als protestant in termen van martelaarschap te willen herdenken is zo’n doordenking waardevol en broodnodig. Ook als men dat doel niet voor ogen heeft, zoals Delleman, dan moeten we wel weten waar we het over hebben.

Literatuur

- Ader-Appels, J.A., *Een Groninger pastorie in de storm* (Franeker: Wever, 1947)
- Ader, E. *Oorlog en oceanen. Een familiegeschiedenis* (Amsterdam: Querido, 2020)
- Bank, Jan, 'Het protestantisme en de Tweede Wereldoorlog. De casus Nederland en de casus Frankrijk' *Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap* (2004) 119. pp. 491-523
- Bank, Jan, *God in de oorlog. De rol van de Kerk in Europa 1939-1945* (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2015)
- Berkelaar, W., A. Flipse en G. Harinck (red.), *Een oorlogsplaquette ontrafeld. Het herdenkingsmonument 1940-1945 van de Vrije Universiteit Amsterdam* (Amsterdam: Boom, 2020) pp. 179-180.
- Van den Bosch, D.A., 666. *Het getal eens mensen* (Wageningen: H. Veenman en zonen, 1946)
- Delleman, Th., *Opdat wij niet vergeten 1940-1945. De bijdrage van de Gereformeerde kerken van haar voorgangers en leden in het verzet tegen het Nationaal Socialisme en de Duitse tyrannie* (Kampen: Kok, 1949)
- Encyclopedia of Early Christianity* (Michigan: Eerdmans and Brill, 2003)
- Gelderen, J. van, *De weg ligt vooruit. De Gereformeerde Kerk van Rotterdam-Charlois 1887-1987* (Kampen: Kok, 1987)
- Hamans, P. en G. Mesters (red.), *Getuigen voor Christus. Rooms-katholieke uit Nederland in de twintigste eeuw* ('s Hertogenbosch: Nationale Raad voor Liturgie, 2008)
- Harinck, G. en D. Th. Kuiper (red.), *Anderhalve eeuw protestantse periodieke pers* (Zoetermeer: Meinema, 1999)
- Harinck, George, en Gert van Klinken (red.), *Van kansel naar barak. Gevangen Nederlandse predikanten 1940-1947 en de cultuur van herinnering* (Zoetermeer: Meinema, 2011)
- Harinck, George (red.), *'Er lag een vreemde dreiging over alles'. Levensbeschrijvingen van gevallen in de Tweede Wereldoorlog uit de gemeenschap van de Theologische Universiteit Kampen* (Amstelveen: EON Pers, 2022)
- Hartogh, G. den, *Voorzienigheid in donker licht. Herkomst en gebruik van het begrip 'Providentia Dei' in de reformatische theologie, in het bijzonder bij Zacharias Ursinus* (Heerenveen: Groen, 1999)
- Hertog, C. C. den, *Het spreken van de kerk in de theologie van dr. J. Koopmans* (Amsterdam: Vrije Universiteit, 2018)
- Hof, Jan, *Frits de Zwerper. Twaalf jaar strijd tegen naziterreur* (Utrecht: Kok Omniboek, 2013)
- Klinken, G.J. van, *Strijdbaar en omstreden. Een biografie van de calvinistische verzetsvrouw Gezina van der Molen* (Amsterdam: Boom, 2006)

Lijnden-Van den Bosch, A.M.C., *Dominee D.A. van den Bosch* (Wageningen: H. Veenman en zonen, 1946)

Meijering, E., *Het Nederlands christendom in de twintigste eeuw* (Amsterdam: Balans, 2007)

Ridderbos, J., *Strijd op twee fronten. Schilder en de gereformeerde 'elite' in de jaren 1933-1945 tussen aanpassing, collaboratie en verzet op kerkelijk en politiek terrein* (Kampen, 1994)

Ridderbos, J., *Predikanten in de frontlinie. De gevolgen van deelname aan het (kerkelijk) verzet in Nederland tijdens WOII* (Barneveld: De Vuurbaak, 2015)

Stokman, S., *Het verzet van de Nederlandsche bisschoppen tegen Nationaal-Socialisme en Duitse tirannie. Herderlijke brieven, instructies en andere documenten* (Utrecht: Het Spectrum, 1945)

Touw, H.C., *Het verzet der Nederlands Hervormde Kerk* (Zoetermeer: Boekencentrum, 1946)

Tunderman J., *Hij was in Dachau. Oorlogsdagboek van Jeanne Tunderman* (Barneveld: Plateau, 2014)

Van Wijk, M. *Let GO. Bas Jan Ader* (Eindhoven: Lecturis, 2015)

Zwanepol, Klaas (red.), *Belijdenisgeschriften van de Protestantse Kerk in Nederland* (Heereveen: Jongbloed, 2009)

V.D.M.-serie

B. Wielenga, *O sieraad Israëls. Ter gedachtenis aan Ds. T. Ferwerda*, V.D.M.-serie I (Amsterdam: Kirchner, 1945)

C.J. Sikkel, *Een waarlijk vrije. Levensschets van Dr. K. Sietsma*, V.D.M.-serie II (Amsterdam: Kirchner, 1945)

Mw. Ader-Appels, *Laat uw licht schijnen, in memoriam Ds. B.J. Ader*, V.D.M.-serie III (Amsterdam: Kirchner, 1945)

N. Buffinga, *De krijg is des HEEREN, levensschets van Ds. H. de Jong*, V.D.M.-serie IV (Amsterdam: Kirchner, 1946)

N.J.G. van Schouwenburg, *Dwing hem binnen te komen, ter nagedachtenis aan Dr. J. Eykman*, V.D.M.-serie V (Amsterdam: Kirchner, 1946)

B. v.d. Kouwe, *Een eikeboom der gerechtigheid. Levensbeschrijving van Ds. R.H. Kuipers*, V.D.M.-serie VI (Amsterdam: Kirchner, 1946)

Ferd. Boeijer, *Spreek, want uw knecht hoort. Levenschets van Ds. Corn. Jacob Laarman*, V.D.M.-serie VII (Amsterdam: Kirchner, 1946)

R. Zuidema, *Een getrouwe dienstknecht. Leven en arbeid van Ds. W.H. van der Vegt*, V.D.M.-serie VIII. (Amsterdam: Kirchner, 1946)

H.W. Meihuizen, *Een dader des Woords. In memoriam Ds. Albert Keuter*, V.D.M.-serie IX (Amsterdam: Kirchner, 1946)

W. Mesdag, *In dit teeken ..., over Ds. A. du Croix*, V.D.M.-serie X (Amsterdam: Kirchner, 1946)

S.H.J.F. Berkelbach v.d. Sprenkel, *Pionier der Pacificatie, Ds. J.R. Immink*, V.D.M.-serie XI (Amsterdam: Kirchner, 1946)

A.R. Zalman-Marda, *Een stem des roependen, in memoriam Miss. predikant A.M. Johannes Rottenberg*, V.D.M.-serie XII (Amsterdam: Kirchner, 1946)

B. Ringnalda, *Burger van het eeuwig Koninkrijk. Ter gedachtenis aan Ds. A. Ringnalda*, V.D.M.-serie XIII (Amsterdam: Kirchner, 1946)

S.J. Popma: *Kracht in zwakheid geopenbaard, ter nagedachtenis van Ds. Sj. Rijper*, V.D.M.-serie XIV (Amsterdam: Kirchner, 1946)

J.J. Buskes, *Een vreemdeling in een vreemd land, ter nagedachtenis aan Ds. A.R. Rutgers*, V.D.M.-serie XV (Amsterdam: Kirchner, 1946)

M.J. de Geus-Smelt, *Gaande in gehoorzaamheid, korte levensschets van Ds. G.J. de Geus*, V.D.M.-serie XVI (Amsterdam: Kirchner, 1946)

E.I.F. Nawijn, *Koninklijk onderscheiden, levensschets van Ds. N.J.A. van Exel*, V.D.M.-serie XVII (Amsterdam: Kirchner, 1946)

A. Elshout: *De leeuw heeft gebruld, in memoriam Ds. J.T. Meesters*, V.D.M.-serie XVIII (Amsterdam: Kirchner, 1946)

N. Willemse, *Een arbeider in 't licht van de oogstdag, korte levensschets van Ds. Hans de Jong*, V.D.M.-serie XIX (Amsterdam: Kirchner, 1946)

L.D. Terlaak Poot, *Geloofsgetuige, ter herinnering aan Ds. D.A. van den Bosch*, V.D.M.-serie XX

A. van der Hoeven, *Een getuige des Heeren, korte levensschets van Ds. F.K. van Evert*, V.D.M.-serie XXI (Amsterdam: Kirchner, 1946)

W.F. Jense, *De lof der Liefde, het leven en sterven van Ds. Paulus Hermanus Borgers*, V.D.M.-serie XXII (Amsterdam: Kirchner, 1947)

S. Kooistra, *Ik zal niet door 's vijands zwaard sterven, maar leven, het leven van Ds. P.H. Wolfert*, V.D.M.-serie XXIII (Amsterdam: Kirchner, 1947)

H.J. Spier, *Het offer van het leven. In memoriam Ds. J.W. Tunderman*, V.D.M.-serie XXIV (Amsterdam: Kirchner, 1947)

J.L. de Wolf, *Getrouw tot in den dood. Korte levensbeschrijving van Ds. Nanne Zwiep*, V.D.M.-serie XXV (Amsterdam: Kirchner, 1947)

D. van Enk, *Christus voor alles. Levens- en stervensbericht van Ds. W.J. van Enk*, V.D.M.-serie XXVI (Amsterdam: Kirchner, 1948)

W.A. Pasma-van Haaften, *Gij zult mijne Getuigen zijn, Levensherinneringen van Ds. P.A. Pasma*, V.D.M.-serie XXVII (Amsterdam: Kirchner, 1948)

P. Melles, *Vervolg en ... zalig, Korte Levensschets van Ds. W. Reinders*, V.D.M.-serie XXVIII (Amsterdam: Kirchner, 1948)

Schregardus, W., *Gods Woord als Vuur. Ds J.W.B. Cohen geboren 30 juni 1904 - overleden 1942*, V.D.M.-serie XXIX (Amsterdam: Kirchner, 1949)

Krantenartikelen

Zeeuwsche Kerkbode, 29 maart 1946, geraadpleegd via Krantenbank Zeeland
<https://krantenbankzeeland.nl/issue/zke/1946-03-29/edition/null/page/2>

Bijlage C: Herinneren in Birdaard

Op 23 april 2025 vond er in het Friese Birdaard een evenement plaats over het verzet in Birdaard. Aan de hand van vier verschillenden personen die een toonaangevende rol hadden gespeeld in het verzet in die regio werd de avond vormgegeven. Een van deze personen was de door C. van der Kouwe in de V.D.M.-serie herdachte predikant Rienk Kuipers. In deze maatschappelijke context was er een kerkelijk vertegenwoordiger, namelijk de kerkelijk werker van PG Burdaard-Wanswert-Jislum, Teun Simonides. Zijn vader en moeder waren bevriend met ds. Kuipers en zijn vrouw. In zijn lezing gaf Simonides enkele biografische details, waarna enkele anekdotes volgden over hoe zijn ouders ds. Kuipers hadden beleefd. Hij sloot af met de opmerking dat het verzet van Kuipers, “niet ingegeven was door vaderlandsliefde of liefde voor de vrijheid, maar uit geloofsovertuigingen.” Kennelijk is het verzet van Kuipers onderscheidend geweest in haar motieven. Het ging niet om aardse zaken, maar om God die recht heeft op de mens, niet het Duitse nationaalsocialisme.²⁹⁵ Daarmee de kerkelijke presentie een onderscheidende inbreng gehad in een thans seculiere maatschappij. En juist het vertellen van déze verhalen, op zo’n manier maakt dat deze geestelijke duiding door de kerk niet alleen bewaard, maar ook doorgegeven wordt aan een generatie die geen ooggetuigen van de Tweede Wereldoorlog meer kennen, en daarnaast sterk geseculariseerd zijn.

²⁹⁵ Vanuit een persoonlijk verslag genoteerd.